

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Τμήμα ψυχολογίας

Ιάσων Κυριακούλης

A.M. 1672

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Σοφία Τριλίβα

Ο Φρόντ και ο Αντίχριστος

Ρέθυμνο 2010

Περιεχόμενα

Πρόλογος	3
Μέρος Α: Φροϋδική ψυχανάλυση	4
1. Βασικές αρχές της κλασικής ψυχαναλυτικής θεωρίας – ψυχολογία του βάθους	5
Το ασυνείδητο.....	5
Ελεύθεροι συνειρμοί.....	7
Παραπραξίες.....	8
Η ερμηνεία των ονείρων.....	8
2. Η θεωρία της σεξουαλικότητας	12
Η αρχή της ηδονής.....	13
Λίμπιντο.....	14
Η οντογενετική ανάπτυξη της σεξουαλικότητας.....	14
Παιδική σεξουαλικότητα και γνωστική έρευνα.....	18
Οιδιπόδειο σύμπλεγμα.....	19
Σεξουαλικότητα στην εφηβεία.....	22
Αποκλίσεις στην ανάπτυξη της σεξουαλικότητας.....	25
Σεξουαλικές διαστροφές.....	27
Άγχος.....	30
3. Πέραν της αρχής της ηδονής	31
Τάση για επανάληψη.....	32
Αρχή της Νιρβάνα.....	33
Το ένστικτο του θανάτου.....	34
Δεύτερη τοπική θεωρία.....	35
Εγώ – Αυτό.....	39
Υπερεγώ.....	42
Ορμικά πεπρωμένα.....	44
4. Η θεωρία του πολιτισμού	48
Κοινωνική – μαζική ψυχολογία.....	48
Φυλογενετική ιστορία.....	50
Μέρος Β: Αντίχριστος	53
Πρόλογος	54
Κεφάλαιο 1: Θρήνος	54
Κεφάλαιο 2: Πόνος	57
Κεφάλαιο 3: Απόγνωση	58
Κεφάλαιο 4: Οι τρεις ζητιάνοι	60
Επίλογος	61
Βιβλιογραφία	62

Πρόλογος

Δεν μπορώ να φανταστώ για ποιόν αναγνώστη θα μπορούσε να είναι συγκεκριμένα χρήσιμη αυτή η εργασία, τουλάχιστον στο πρώτο μέρος της. Μια περίληψη της θεωρίας του Φρόντ δεν είναι σε καμμία περίπτωση κάτι που λείπει από τη βιβλιογραφία. Αν πρέπει οπωσδήποτε να πω ότι απευθύνεται κάπου, θα είναι στον αναγνώστη που δεν έχει καμμία επαφή με τη φροϋδική θεωρία και θέλει μια πρώτη γεύση σε συμπυκνωμένο χώρο.

Επίσης δεν δόθηκε εξίσου βάρος σε ολόκληρο το έργο του Φρόντ, αλλά κυρίως στη θεωρία της σεξουαλικότητας και της δομής της προσωπικότητας. Η θεωρία του πολιτισμού αναπτύσσεται εξαιρετικά συνοπτικά ενώ στην ερμηνεία των ονείρων γίνεται απλή αναφορά. Όσον αφορά την τελευταία που κατέχει σημαντική θέση στο έργο του Φρόντ αφού εκεί διελυγάνονται οι νόμοι λειτουργίας του ασυνειδήτου, ο ίδιος της αφιέρωσε το σπουδαιότερο έργο του. Προτείνω λοιπόν στον αναγνώστη που θέλει να ψάξει πιο βαθειά να ξεκινήσει από εκεί.

Στο δεύτερο μέρος γίνεται μια ερμηνεία στο κινηματογραφικό έργο «Αντίχριστος» του Lars Von Trier βάσει της φροϋδικής θεωρίας. Δεν υποστηρίζω ότι έτσι αποδुकνείται η ισχύς της, ούτε και περιμένω πώς θα συμφωνούσε με την ερμηνεία αυτή ένας ψυχαναλυτής ή και ο ίδιος ο σκηνοθέτης, ο οποίος πάντως δήλωσε ότι γύρισε την ταινία για να ξεπεράσει την κατάθλιψή του.

ΜΕΡΟΣ Α΄
Φροϋδική Ψυχανάλυση

1. Βασικές αρχές της κλασσικής ψυχαναλυτικής θεωρίας – ψυχολογία του βάρθους

Το ασυνείδητο

Η πρώτη ριζοσπαστική θεωρία του Φρόυντ αφορά την ανάδειξη του ασυνειδήτου ως μιας δομής νοητικών διαδικασιών που επηρεάζει το σύνολο της συμπεριφοράς¹ (Φρόυντ, Μελέτες περί υστερίας, χ.χ.) (Φρόυντ, 1993). Η ανακάλυψη αυτή, το λεγόμενο τρίτο χτύπημα στον ανθρώπινο ναρκισσισμό (Φρόυντ, Η δυσκολία της ψυχανάλυσης, 1979), οδήγησε στη διατύπωση της πρώτης τοπικής θεωρίας. Οι νοητικές διαδικασίες χωρίζονται σε τρία τμήματα: συνειδητό, προσυνειδητό, ασυνείδητο (Φρόυντ, 1993). Αυτά τα τμήματα δεν πρέπει να συγχέονται με διαφορετικά τμήματα του βιολογικού υποβάθρου, δηλαδή του εγκεφάλου. Ο εγκέφαλος είναι το βιολογικό υπόστρωμα των νοητικών διαδικασιών, αλλά εδώ μιλάμε για την αντανάκλασή τους στο ψυχικό όργανο². Το συνειδητό περιλαμβάνει το σύνολο των εμπειριών που μας προσφέρουν οι αισθήσεις μας καθώς και μνήμες ή σκέψεις σε έλλογη μορφή που κάνουμε σε μια δεδομένη στιγμή. Το προσυνειδητό περιλαμβάνει το σύνολο των ανάλογων εμπειριών που είμαστε σχεδόν άμεσα σε θέση να επηρεάσουμε στη συνείδηση (π.χ. αναμνήσεις από ένα περασμένο καλοκαίρι ή τη μελωδία ενός τραγουδιού). Το ασυνείδητο περιλαμβάνει όλες εκείνες τις εμπειρίες (φανταστικές ή πραγματικές) που *απωθήθηκαν* από τη συνείδηση λόγω του επίπονου συναισθήματος που προκαλούν, και δεν μπορούν πλέον να αναδυθούν ξανά σε αυτήν (*αντίσταση*) παρά μόνο με συγκεκριμένες μεθόδους. Σε αυτούς συνίσταται εν πολλοίς η μεθοδολογία της θεραπευτικής ψυχανάλυσης. Το πώς και γιατί απωθείται κάτι από τη συνείδηση, πώς η απόθεση γεννά το σύμπτωμα, αλλά και το πώς μπορεί να επανέλθει το τραυματικό βίωμα στη συνείδηση, είναι τα κύρια ερωτήματα γύρω από τα οποία περιστρέφεται το μεγαλύτερο μέρος του έργου του Φρόυντ.

Γιατί όμως είναι τόσο σημαντική η ανακάλυψη του ασυνειδήτου; Ο Φρόυντ πριν από στοχαστής είναι γιατρός. Το έργο του είναι πρώτα κλινικό και οι έρευνές του, όπως συχνά τονίζει και ο ίδιος, βασίζονται στις παρατηρήσεις που κάνει στους ασθενείς του. Σε αυτό θα επανέλθουμε στην κριτική που θα γίνει στο έργο του. Προς το παρόν να πούμε ότι προσπαθούσε να βρει έναν τρόπο να θεραπεύσει τις νευρώσεις και κυρίως την υστερία. Η υστερία ως γνωστόν αναφέρεται σε

¹ Ο Φρόυντ δεν είναι ο πρώτος που κάνει λόγο για το ασυνείδητο (Φρόυντ, 1993). Αυτός ωστόσο το θέτει στη βάση όλων των νοητικών διαδικασιών.

² Το «ψυχικό όργανο» δεν ορίστηκε ποτέ με σαφή και απόλυτο τρόπο. Αντίστοιχοι γενικοί όροι υπάρχουν σε όλες τις θεωρίες της ψυχολογίας, πέραν των καθαρά μηχανιστικών. Λιγότερο ή περισσότερο, αναφέρονται σε αυτό που ονομάζουμε θυμικό ή ψυχή.

παθήσεις με σωματικά συμπτώματα (πόνος, αμνησία, κλπ) χωρίς όμως φανερή οργανική αιτιολογία. Ο Φρόντ τις αντιμετώπισε ως πραγματικές ασθένειες, η αιτία των οποίων μπορεί να αναζητηθεί μονάχα στο ασυνείδητο. Το συμπέρασμα αυτό προέκυψε από την έρευνα που έκανε μαζί με τον Γιόζεφ Μπρόνερ πάνω στην υστερία με τη μέθοδο της ύπνωσης. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Άννας Ο. (Φρόντ, Μελέτες περί υστερίας, χ.χ.)

Τι είναι αυτό που καθιστά ένα βίωμα «τραυματικό» και γιατί απωθείται από τη συνείδηση; Πώς η απόθεση γεννά το σύμπτωμα; Στις πέντε παραδόσεις για την ψυχανάλυση (Φρόντ, Η ψυχανάλυση, 1979), ο Φρόντ το εξηγεί ως εξής:

«Όλα αυτά τα βιώματα συνδέονται με την εμφάνιση μιας επιθυμίας, που ερχόταν σε οξεία αντίθεση με τις λοιπές επιθυμίες του ατόμου και αποδειχνόταν ασυμβίβαστη με τις ηθικές και αισθητικές απαιτήσεις της προσωπικότητάς του. Είχε ακολουθήσει μια σύντομη σύγκρουση, και αποτέλεσμα αυτού του εσωτερικού αγώνα ήταν ότι η παράσταση, που εμφανιζόταν σαν φορέας εκείνης της ασυμβίβαστης επιθυμίας, υπέκυπτε στην απόθεση και σπρωχνόταν μαζί με τις σχετικές αναμνήσεις έξω από τη συνείδηση και λησμονιόταν. Το ασυμβίβαστο αυτής της παράστασης με το εγώ του αρρώστου ήταν λοιπόν το κίνητρο για την απόθεση· οι ηθικές και άλλες απαιτήσεις του ατόμου ήταν οι απωθητικές δυνάμεις. Η αποδοχή της ασυμβίβαστης επιθυμίας ή η συνέχιση της σύγκρουσης θα είχαν προκαλέσει μεγάλη οδύνη· αυτή η οδύνη αποφεύχθηκε με την απόθεση, ένα μέσο για την προφύλαξη της ψυχικής προσωπικότητας.» [σελ. 74] (...) «...η απωθημένη επιθυμία εξακολουθεί όμως να υφίσταται στο ασυνείδητο, περιμένοντας μια ευκαιρία για να ενεργοποιηθεί· και όταν της δοθεί αυτή η ευκαιρία, ξέρει πώς να στείλει στη συνείδηση ένα υποκατάστατο, διαστρεβλωμένο και αγνώριστο, στη θέση του απωθημένου. Με αυτό πολύ γρήγορα θα συνδεθούν τα ίδια οδυνηρά συναισθήματα, για την αποφυγή των οποίων έγινε η όλη απόθεση. Αυτό το υποκατάστατο της απωθημένης ιδέας -το σύμπτωμα- είναι προφυλαγμένο από παραπέρα επιθέσεις από τη μεριά του αμυνόμενου εγώ, και τη θέση της σύντομης σύγκρουσης παίρνει τώρα ένα ατελείωτο μαρτύριο. Στο σύμπτωμα, παράλληλα με τα σημάδια της διαστρέβλωσης μπορούμε να διαπιστώσουμε κατάλοιπα μιας κάποιας ομοιότητας με την απωθημένη ιδέα...» [σελ. 78]

Ο Φρόντ υποστήριξε και κάτι ακόμα, το οποίο τελικά επέφερε το τέλος της συνεργασίας με τον Μπρόνερ, αλλά και την αποδοκιμασία των συναδέλφων του (Στάφορντ-Κλαρκ, 1980). Κι αυτό ήταν η διαπίστωση ότι η απωθημένη εμπειρία αφορά πάντα μια καταπιεσμένη σεξουαλική επιθυμία (Φρόντ, Μελέτες περί υστερίας, χ.χ.). Η επέκταση της θεωρίας αυτής με την ανακάλυψη της παιδικής σεξουαλικότητας (Φρόντ, 1991) ήταν η πιο επαναστατική ιδέα του Φρόντ και άνοιγε

τους ασκούς του Αιόλου για την αστική ηθική της εποχής του. Γι' αυτό και γρήγορα τη μάζεψε και τη μεταμφίεσε, ανάγοντάς την σε ένα συμβολικό επίπεδο, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Ας επιστρέψουμε όμως στο ασυνείδητο. Καθεαυτή η απωθημένη εμπειρία (ως πραγματικό γεγονός ή συνειδητή σκέψη) δεν είναι πλέον προσβάσιμη στη συνείδηση. Το συναίσθημα ωστόσο που τη συνόδευε, ή μάλλον η ένταση με την οποία τη βίωσε ο οργανισμός δεν παύει να υπάρχει. Το σύμπτωμα είναι ο τρόπος με τον οποίο θα εκτονώνεται στο εξής. Γίνεται έτσι απαραίτητο για την ισορροπία του οργανισμού [ο Ράιχ αυτό το ονομάζει *νευρωτική ισορροπία* (Ράιχ, 1981)]. Αντιστρόφως τώρα, για να πάψει το σύμπτωμα να υπάρχει, θα πρέπει να σταματήσει να τροφοδοτείται από αυτό το περίσσειμα ενέργειας, να βρεθεί δηλαδή άλλος τρόπος να εκτονωθεί αυτή η ενέργεια. Και για να γίνει αυτό, πρέπει η εμπειρία να ανασυρθεί και πάλι στη συνείδηση, ώστε η τελευταία να διαχειρισθεί την εμπειρία και κατ' επέκταση την ένταση που της αντιστοιχεί. Πώς είναι δυνατόν λοιπόν να αναδυθεί στην επιφάνεια το ασυνείδητο υλικό; Ασφαλώς ο ασθενής θα προβάλλει αντίσταση σε μια τέτοια προσπάθεια. «*Το πρόβλημα ήταν να μάθουμε κάτι για τον άρρωστο, που δεν το γνωρίζαμε και που δεν το γνώριζε ούτε ο ίδιος· πώς μπορούσαμε λοιπόν να ελπίζουμε ότι θα το μάθουμε παρ' όλα αυτά;*» (Φρόντ, Η ψυχανάλυση, 1979) Για αυτό το σκοπό χρησιμοποιήθηκε αρχικά η ύπνωση (Φρόντ, Μελέτες περί υστερίας, χ.χ.), η οποία όμως σύντομα έδειξε τα μειονεκτήματά της. Η ύπνωση χρησιμοποιούσε αναγκαστικά την υποβολή, δεν μπορούσε να χρησιμοποιηθεί με όλους τους ασθενείς, ενώ τα αποτελέσματά της έφθιναν σε διάρκεια χρόνου³ (Φρόντ, 2010β). Τα όπλα που θα χρησιμοποιήσει τελικά η ψυχανάλυση είναι τρία: *οι ελεύθεροι συνειρμοί, η ερμηνεία των ονείρων και οι παραπραξίες* (συμπτωματικές ενέργειες). Κοντά σε αυτά, η διαδικασία της *μεταβίβασης* θα αποτελέσει τον καταλύτη για τη θεραπεία της νεύρωσης (Φρόντ, Η ψυχανάλυση, 1979).

Ελεύθεροι συνειρμοί

Στον ασθενή δρουν δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις. Από τη μία προσπαθεί να επαναφέρει στη συνείδηση του μνήμες σχετικές με το σύμπτωμα. Από την άλλη αντιστέκεται σε αυτή την ανάκληση μέσα από τις άμυνες του εγώ. Οι σκέψεις που προβάλλουν με ένταση στη συνείδηση σχετικά με το σύμπτωμα λοιπόν δεν θα εκφράζουν άμεσα την απωθημένη εμπειρία, ωστόσο αποκλείεται να είναι εντελώς άσχετες με αυτήν (Φρόντ, Η ψυχανάλυση, 1979). Η εικασία αυτή του Φρόντ αποδείχθηκε αργότερα και πειραματικά από τον Γιούνγκ. Ο ψυχαναλυτής καλεί λοιπόν τον ασθενή να αναφέρει οτιδήποτε του έρχεται στο μυαλό χωρίς να αυτολογοκρίνεται, ακόμη και αν οι σκέψεις του

³ Αργότερα ο Φρόντ θα αποδώσει την όποια αποτελεσματικότητα της ύπνωσης στο φαινόμενο της μεταβίβασης (Φρόντ, 1991α)

φαίνονται άσχετες ή του προκαλούν δυσφορία. Ο Φρόντ παρομοιάζει τη διαδικασία των ελεύθερων συνειρμών με το χιούμορ (Φρόντ, Το χιούμορ και οι σχέσεις του με το υποσυνείδητο, χ.χ.). Το τελευταίο πράγμα που θυμάται ο ασθενής λέει κάτι για την πηγή των συμπτωμάτων του με πλάγιο τρόπο. Το πέρασμα από τη μία σκέψη στην άλλη με ελεύθερους συνειρμούς καταλήγει στην καλύτερη περίπτωση στην ανάδυση του απωθημένου υλικού. Σε αυτό βοηθάει η κατανόηση της γλώσσας του ασυνειδήτου, των συμβολισμών που χρησιμοποιεί για να μεταμφιέσει μια ιδέα ώστε να της επιτραπεί το πέρασμα στη συνείδηση. Η γλώσσα αυτή είναι σε πολλές περιπτώσεις κοινή για όλους τους ανθρώπους, φυσιολογικούς ή μη και θα γίνει πολύ πιο κατανοητή με την ερμηνεία των ονείρων.

Παραπραξίες (Φρόντ, Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής, χ.χ.)

Οι παραπραξίες παρατηρούνται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο τόσο σε ασθενείς όσο και σε υγιείς ανθρώπους. Μιλάμε εδώ για τα μικρά σφάλματα στα οποία δεν δίνουμε γενικά σημασία αφού τα θεωρούμε προϊόντα απλής απροσεξίας. Το να ξεχνάμε πού έχουμε τοποθετήσει ένα αντικείμενο, το να σκοντάφτουμε ενώ περπατάμε, οι γλωσσικές παραδρομές την ώρα που μιλάμε, οι μηχανικές κινήσεις που κάνουμε χωρίς να το επιδιώκουμε ή ακόμη χωρίς να το αντιλαμβανόμαστε, ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. Για την ψυχανάλυση, όλα αυτά τα σφάλματα διόλου τυχαία δεν είναι· έχουν πάντα ένα νόημα. Αναφέρονται σε κάποια κρυφή επιθυμία. Συνήθως, αν αναρωτηθούμε γιατί διαπράξαμε ένα τέτοιο σφάλμα, η πρώτη σκέψη που θα μας έρθει θα είναι και αυτή την οποία ψάχνουμε. Όταν π.χ. τοποθετούμε ένα αντικείμενο κάπου και μετά δεν μπορούμε να θυμηθούμε πού βρίσκεται, αυτό μπορεί να είναι το αποτέλεσμα της επιθυμίας μας να το χάσουμε επειδή μας θυμίζει κάποιο πρόσωπο (λόγου χάρι αυτόν που μας χάρισε το αντικείμενο) που μας προκαλεί δυσάρεστα συναισθήματα. Όταν ξεχνάμε το όνομα ενός προσώπου, δείχνουμε την επιθυμία μας να ξεχάσουμε το ίδιο το πρόσωπο αυτό, ή ένα πρόσωπο με το ίδιο όνομα. Μία γλωσσική παραδρομή μπορεί να μας οδηγήσει να πούμε αυτό που θα θέλαμε, αλλά δεν μας επιτρέπεται να εκφράσουμε. Η συχνότητα και η ευκολία με την οποία εμφανίζονται αυτού του τύπου τα φαινόμενα οφείλεται στη μικρή σημασία που τους δίνουμε. Είναι με άλλα λόγια ένας πολύ ανώδυνος τρόπος να εκφραστούν επιθυμίες που έχουν ήδη απωθηθεί ή προσπαθούμε να απωθήσουμε.

Η ερμηνεία των ονείρων

Η Via Regia (βασιλική οδός) προς το ασυνείδητο. Πρόκειται για μια από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις της ψυχανάλυσης και αποτέλεσε το υλικό για ένα από τα σπουδαιότερα έργα του Φρόντ. Σε αυτό (Φρόντ, 1993) αναπτύσσεται ο τρόπος λειτουργίας του ονείρου, η γλώσσα του, η

μέθοδος για την ερμηνεία του, η σημασία του για τη λειτουργία του ασυνειδήτου και για την κατανόηση της νεύρωσης.

Τα όνειρα αναπαριστούν την εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Αυτό είναι πασιφανές στην περίπτωση των μικρών παιδιών άνω των 18 μηνών. Τα παιδιά ονειρεύονται την εκπλήρωση μιας επιθυμίας, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε την προηγούμενη μέρα. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και στους ενήλικες για τον Φρόυντ. Ο λόγος που αυτό δεν είναι άμεσα προφανές μέσα στο όνειρο, είναι ότι οι επιθυμίες που προσπαθούν να εκπληρωθούν είναι πλέον απωθημένες κι έτσι δεν επιτρέπεται να περάσουν στο χώρο της συνείδησης ως έχουν. Οι αμυντικοί μηχανισμοί του εγώ είναι αδυνατισμένοι κατά τη διάρκεια του ύπνου, είναι ωστόσο ακόμη ενεργοί, με αποτέλεσμα η απωθημένη επιθυμία και η εκπλήρωσή της να είναι μεν δυνατή, αλλά μόνο διαστρεβλωμένη. Διακρίνουμε εδώ το *έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου*, που είναι αυτό που βλέπουμε και που είμαστε σε θέση να ανακαλέσουμε συνήθως όταν ξυπνάμε, από τις *λανθάνουσες ονειρικές ιδέες*. Αυτές αναφέρονται σε μη εκπληρωμένες επιθυμίες όπως ακριβώς και στα παιδιά. Μάλιστα είναι σε άμεση συνάρτηση με ένα γεγονός της προηγούμενης μέρας. Αυτές οι επιθυμίες ωστόσο δεν εμφανίζονται ως έχουν ούτε κατά τη διάρκεια του πραγματικού γεγονότος, ούτε και κατά τη διάρκεια του ονείρου. Το προϊόν της διαστρέβλωσης που υφίστανται οι λανθάνουσες ονειρικές ιδέες αποτελεί λοιπόν το *έκδηλο περιεχόμενο του ονείρου*. Η ερμηνεία του ονείρου συνίσταται σε αυτό ακριβώς: την ανάδειξη της απωθημένης επιθυμίας που προσπαθεί να εκπληρωθεί στο όνειρο, μέσα από το *έκδηλο περιεχόμενο* αυτού.

Προκειμένου να ερμηνευτούν τα όνειρα πρέπει να αποκωδικοποιηθεί η ιδιαίτερη γλώσσα τους. Και πρώτα πρώτα να δούμε ποιοί είναι οι μηχανισμοί διαστρέβλωσης που χρησιμοποιεί το εγώ. Αυτοί είναι λοιπόν οι εξής: *συμπύκνωση, μετάθεση, παραστασιμότητα, δευτερογενής επεξεργασία*.

- Συμπύκνωση

Οι ονειρικές ιδέες σχετίζονται με το περιεχόμενο του ονείρου με πολυδιάστατο τρόπο. Μία εικόνα, παράσταση, λεκτική πρόταση ή οτιδήποτε άλλο εμφανίζεται στο όνειρο δεν αναφέρεται αναγκαστικά σε ένα και μόνο πραγματικό γεγονός. Αντίθετα αν ληφθεί ως αφητηρία διαφορετικών σειρών συνειρμών, μπορεί να μας οδηγήσει σε πολλές, διαφορετικές μεταξύ τους ονειρικές ιδέες. Αυτό λειτουργεί και αντίστροφα: μία ονειρική ιδέα μπορεί να εκφραστεί μέσα από πολλές διαφορετικές παραστάσεις στο περιεχόμενο του ίδιου ονείρου.

- Μετάθεση

Αναφέρεται στις περιπτώσεις εκείνες όπου τα έντονα αρνητικά συναισθήματα που είναι συνδεδεμένα με μια ονειρική ιδέα, εμφανίζονται χωρίς την ιδέα αυτήν, συνοδεύοντας μιαν άλλη, φαινομενικά άσχετη. Αντιστρόφως, μια ιδέα που γενικά είναι συναισθηματικά φορτισμένη, εκδηλώνεται αποκομμένη από το συναίσθημα αυτό. Έτσι, συμβαίνει πολλές φορές όταν ξύπνιοι πλέον ανακαλούμε το περιεχόμενο του ονείρου, να μας προκαλεί έκπληξη η υπερευαισθησία ή η αναισθησία αντίστοιχα με την οποία βιώσαμε το όνειρο.

- Παραστασιμότητα (Δραματοποίηση)

Πρόκειται θα λέγαμε για τη σκηνοθεσία του ονείρου. Είναι ο τρόπος με τον οποίο εκφράζονται οι σχέσεις μεταξύ των ονειρικών ιδεών. Σχέσεις ομοιότητας, αντίθεσης, αιτίου-αιτιατού, κλπ, εκφράζονται με διάφορους τρόπους, όπως χρονική ακολουθία, ταυτόχρονη έκθεση· σχέσεις χρονικές εκφράζονται ως σχέσεις στο χώρο κ.α. Για παράδειγμα όταν η ιδέα που θέλει να εκφραστεί είναι «ο Α δεν με συμπαθεί, ούτε και ο Β με συμπαθεί», μπορεί στο όνειρο να δούμε το πρόσωπο του Α με το όνομα του Β (ή κάποιο άλλο στοιχείο που να τον κάνει αναγνωρίσιμο) να προβαίνει σε μια ενέργεια ενδεικτική της αντιπάθειας αυτής. Ακόμη, μπορεί ένα πρόσωπο να εμφανίζεται στο όνειρο χωρίς όμως ενεργή συμμετοχή, μόνο και μόνο επειδή η παρουσία του συνειρμικά μας βοηθά να καταλάβουμε το ρόλο των υπόλοιπων προσώπων.

Μία περίπτωση παραστασιμότητας που αξίζει ιδιαίτερης αναφοράς είναι η *συμβολοποίηση*. Τα σύμβολα χρησιμοποιούνται ευρέως στα όνειρα και πέρα από την υποκειμενική σημασία που μπορεί να φέρουν -ξεχωριστή για κάθε άτομο- φαίνεται να υπάρχει ένα σταθερό νόημα για πολλά από αυτά, κοινό για όλους τους ανθρώπους. Αυτά τα σύμβολα βρίσκονται επίσης στους μύθους και στις δοξασίες διαφορετικών λαών και διαφορετικών ιστορικών περιόδων. Η παρατήρηση αυτή είναι σημαντική για την ψυχανάλυση, αφού ο Φρόυντ θεωρούσε ότι από εκεί μπορούμε να βρούμε την πηγή των ονείρων, ενώ χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για τις κοινωνιολογικές-ανθρωπολογικές διατυπώσεις τόσο του ίδιου, όσο και του Γιούνγκ. Μερικά κλασσικά παραδείγματα είναι ο βασιλιάς και η βασίλισσα που συμβολίζουν τους γονείς, μακριά αντικείμενα (ράβδος, ομπρέλα, πύργος, κλπ) ή όπλα (βέλος, σπαθί, μαχαίρι), καπέλα κ.α. που συμβολίζουν τα ανδρικά γεννητικά όργανα, κουτιά, θήκες, σπίτια, δωμάτια κ.α. που συμβολίζουν τα γυναικεία γεννητικά όργανα, ανέβασμα σε σκάλες ή πέταγμα που συμβολίζει την πράξη της συνουσίας και πολλά ακόμη. Αυτά βέβαια στα πλαίσια της ψυχανάλυσης δεν αρκούν για τη μετάφραση του ονείρου, ούτε και χρησιμοποιούνται με πάγιο και άκαμπτο τρόπο (διαφορετικά θα μιλούσαμε για καζαμιά), αλλά αποτελούν δευτερεύοντα εργαλεία, βοηθητικά για την ερμηνεία του ονείρου.

- Δευτερογενής επεξεργασία

Για τον Φρόντ, η βιολογική σημασία του ονείρου συνίσταται στη διατήρηση του ύπνου. Μέρος της εργασίας του ονείρου είναι λοιπόν η προστασία απέναντι σε αφυπνιστικά ερεθίσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα από αυτή την άποψη είναι η περίπτωση εκείνη όπου το κουδούνισμα ενός τηλεφώνου ή ξυπνητηριού αφομοιώνεται από το όνειρο και αποκτά θέση μέσα στο ονειρικό περιεχόμενο προκειμένου ο ονειρευόμενος να μην ξυπνήσει. Όταν πλησιάζει η ώρα της αφύπνισης, η άγρυπνη (προσυνειδητή) σκέψη αρχίζει να αναδιοργανώνεται. Στο όνειρο τότε ξεκινά μια διαδικασία επεξεργασίας. Σκέψεις όπως «αυτό είναι παράλογο» ή «πρόκειται απλώς για όνειρο» σε συνδυασμό με έναν περιορισμό της ασυναρτησίας του ονειρικού περιεχομένου είναι χαρακτηριστικές για την εργασία της δευτερογενούς επεξεργασίας. Ουσιαστικά πρόκειται για έναν ακόμα τύπο λογοκρισίας. Το όνειρο αποκτά την επίφαση τουλάχιστον μιας λογικής πορείας, προκειμένου να εφησυχαστεί η άγρυπνη αρχή και να συνεχίσει ο ύπνος.

Η δευτερογενής επεξεργασία ωστόσο λειτουργεί καθ' όλη τη διάρκεια του ονείρου, όχι μόνο πριν την αφύπνιση. Η λειτουργία της είναι επιτυχημένη στα μέρη εκείνα του ονείρου που διακρίνονται από συνοχή και σαφήνεια. Για τον Φρόντ, τα όνειρα (ή κομμάτια ονείρων) αυτά μπορεί να είναι ασυνείδητες φαντασιώσεις που το άτομο έχει ήδη δημιουργήσει στο παρελθόν, και οι οποίες παρουσιάζονται με τη μορφή σκέψης. Δίνουν την εντύπωση μιας ήδη δημιουργημένης λογικής και συνεκτικής ακολουθίας γεγονότων, χωρίς να είναι απαραίτητο η ακολουθία αυτή να διαδραματιστεί βήμα βήμα την ώρα του ονείρου. Θα μπορούσαμε να παραλληλίσουμε τη διαδικασία αυτή με την περίπτωση εκείνη που μία αναφορά στο όνομα του ήρωα ενός αγαπημένου μυθιστορήματος μας κατακλύζει μεμιάς με όλες τις εντυπώσεις που μας είχε αφήσει αυτό όταν το διαβάσαμε. Με αυτόν τον τρόπο μπορεί να εξηγηθεί το γεγονός ότι τέτοιου είδους όνειρα τα θυμόμαστε συνεκτικά ως ολότητα χωρίς πολλές λεπτομέρειες. Μπορούν ακόμη να εξηγηθούν και οι περιπτώσεις εκείνες όπου μετά από ελάχιστο διάστημα πραγματικού χρόνου, ξυπνάμε από ένα όνειρο με την αίσθηση ότι κράτησε ώρες, λόγω της πλειάδας γεγονότων που έλαβαν χώρα σε αυτό.

Μεταβίβαση

Στην κλασική περίπτωση της Άννας Ο., όταν αυτή έδειχνε να συνέρχεται από την ασθένειά της, άρχισε να εκφράζει ερωτικά συναισθήματα προς τον γιατρό της, τον Γιόζεφ Μπρόνερ. Αυτό εξώθησε τον Μπρόνερ να τερματίσει τη θεραπεία, νοιώθοντας ιδιαίτερα πιεσμένος (Στάφορντ-Κλαρκ, 1980). Ο Φρόντ ωστόσο διέκρινε ότι δεν επρόκειτο για μια ατυχή σύμπτωση, αλλά μια μάλλον αναμενόμενη συμπεριφορά, διόλου άσχετη με την ασθένεια και τη θεραπεία. Ήταν η πρώτη παρατήρηση αυτού που αργότερα θα ονόμαζε *μεταβίβαση* (Φρόντ, Μελέτες περί υστερίας, χ.χ.).

Οι άλυτες συγκρούσεις με τους γονείς ή άλλα πρόσωπα της παιδικής ηλικίας του ασθενούς προβάλλονται διαρκώς σε κάθε σχέση που συνάπτει ως ενήλικας και προπάντων σε αυτή με τον ψυχαναλυτή του, λόγω της φύσης της θεραπείας (Φρόντ, Η ψυχανάλυση, 1979). Ο ασθενής νοιώθει εκείνα τα έντονα συναισθήματα (αγάπη, μίσος, ζήλια, κλπ) που συνδέονταν με τις συγκρούσεις που έχει πλέον απωθήσει, χωρίς να αντιλαμβάνεται την προέλευσή τους. Αυτό για την ψυχανάλυση όχι μόνο δεν είναι ανεπιθύμητο, αλλά καθίσταται απολύτως απαραίτητο για την επιτυχία της θεραπείας. Ο ασθενής μεταβιβάζει τα συναισθήματα αυτά στον γιατρό, ο οποίος θα τον βοηθήσει να αναγνωρίσει την προέλευσή τους και να λύσει την προηγουμένως απωθημένη σύγκρουση. Στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η σύγκρουση αυτή αφορά το οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Προς το παρόν να πούμε ότι οι νευρώσεις διακρίνονται σε μεταβιβαστικές και μη, μόνο οι πρώτες εκ των οποίων θεωρούνται θεραπεύσιμες με τη μέθοδο της ψυχανάλυσης (Στάφορντ-Κλαρκ, 1980). Μη μεταβιβαστικές είναι εκείνες που η πηγή τους δεν εντοπίζεται σε άλυτες συγκρούσεις της παιδικής ηλικίας, αλλά σε πρόσφατα τραυματικά γεγονότα (το σοκ της οβίδας στον Ά παγκόσμιο πόλεμο), ή σε άλλα «άγνωστα» αίτια. Η αποτυχία ερμηνείας των νευρώσεων αυτών στάθηκε αφορμή για τη διατύπωση της θεωρίας σχετικά με το ένστικτο του θανάτου (Στάφορντ-Κλαρκ, 1980) (Φρόντ, Πέραν του στοιχείου της ηδονής, χ.χ.), τη λιγότερο τεκμηριωμένη και αντιφατική με τα προηγούμενα εικασία του Φρόντ⁴.

2. Η θεωρία της σεξουαλικότητας

Το 1905, 10 ολόκληρα χρόνια μετά τις «Μελέτες για την υστερία» όπου πρωτοδιατυπώνει την υπόθεση της σεξουαλικής αιτιολογίας των νευρώσεων (βλ. κεφ. **το ασυνείδητο**), ο Φρόντ δημοσιεύει τις «Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας». Καθυστερούσε αρκετά την έκδοσή του και το τροποποιούσε διαρκώς γιατί γνώριζε από την εμπειρία του ότι οι απόψεις που περιέχονταν σε αυτό δε θα τύχαιναν θερμής υποδοχής. *«Η σιωπή που ακολουθούσε τις παρεμβάσεις και τις ομιλίες μου, το κενό το οποίο εδημιουργείτο σιγά σιγά γύρω μου, οι υπαινιγμοί οι οποίοι έφθαναν μέχρι τα αυτιά μου, τελικώς με έκαναν να καταλάβω πως οι ανακοινώσεις μου για το ρόλο της σεξουαλικότητας ως αιτιολογικού παράγοντος των νευρώσεων, δεν θα έπρεπε να περιμένω πως θα*

⁴ Ο πόλεμος θα σηματοδοτήσει για διάφορους λόγους μια συντηρητική στροφή στις θέσεις του Φρόντ. Ο Ράιχ θα κατηγορηθεί αργότερα όταν θα διατυπώσει υποθέσεις που εν πολλοίς υποστήριζε ο δάσκαλος του στα πρώτα βήματα της ψυχανάλυσης. Μεταξύ αυτών, η απόδοση των μη μεταβιβαστικών νευρώσεων στην προβληματική σεξουαλικότητα στο παρόν.

υιοθετούντο όπως και οι άλλες ανακοινώσεις μου» (Φρόντ, Συμβολή στην ιστορία του ψυχαναλυτικού κινήματος, χ.χ. σ. 33). Οι μελέτες αφορούσαν α) την παιδική ανάπτυξη της σεξουαλικότητας, β) την εφηβική ανάπτυξη της σεξουαλικότητας και γ) τις σεξουαλικές διαστροφές στην ενήλικη ζωή. Αυτή ήταν και η σειρά που αργότερα έδινε στους αναγνώστες και που δικαιολογείται και αιτιολογικά. Ωστόσο στην πρώτη έκδοση το δοκίμιο για τις σεξουαλικές διαστροφές προηγείται των άλλων δύο και αυτό μάλλον δεν ήταν τυχαίο (Στάφορντ-Κλαρκ, 1980). Ο συγγραφέας φέρνει τον αναγνώστη αντιμέτωπο με μια πραγματικότητα που δεν μπορεί ούτε να αρνηθεί ούτε και να εξηγήσει, και ύστερα προσφέρει εκείνος τις «δυσάρεστες» ανακαλύψεις που ρίχνουν φως στις αιτίες των φαινομένων. Τη στρατηγική αυτή χρησιμοποιούσε ούτως ή άλλως ο Φρόντ. Η ψυχανάλυση μπόρεσε να καθιερωθεί και να νομιμοποιηθεί επιστημονικά σε θεωρητικό επίπεδο επειδή απέδειξε την αποτελεσματικότητά της σε πρακτικό, θεραπευτικό επίπεδο. Η ηθική της αστικής τάξης -και όχι μόνο- στην οποία άνηκε η επιστημονική κοινότητα την εποχή του Φρόντ, δεν επέτρεπε και πολύ κουβέντα για τη σεξουαλικότητα (ακόμη και σήμερα πάντως η σεξουαλική φιλολογία δεν γίνεται με την ίδια ακαδημαϊκή «άνεση» που χαρακτηρίζει άλλες). Δεν μπορούσε ωστόσο να αρνηθεί την αποτελεσματικότητα της συνεπαγόμενης μεθόδου θεραπείας των νευρώσεων, την οποία έτσι κι αλλιώς η ίδια απολάμβανε⁵. Όταν η ψυχανάλυση στις αρχές της δεκαετίας του 1920 έχει πλέον γίνει ευρέως αποδεκτή, αυτό θα σημάνει την προσχώρηση στο ψυχαναλυτικό κίνημα επιστημόνων με συντηρητικές κοινωνικές πεποιθήσεις και ηθικές παραδοχές. Δρομολογείται έκτοτε μια συντηρητικοποίηση στις απόψεις επιστημονικές ή μη που θα κυριαρχούν εφεξής στην επίσημη ψυχαναλυτική κοινότητα [βλ. εισαγωγή στο (Ράιχ, 1977)]. Ας δούμε τώρα μετά από αυτή την παρένθεση τα βασικά σημεία της θεωρίας της σεξουαλικότητας.

Η αρχή της ηδονής

Η αρχή της ηδονής είναι κεντρική για την κατανόηση της θεωρίας της σεξουαλικότητας. Η διαφοροποίηση στην ανάγνωση και επίκλησή της σε μεγάλο βαθμό επικαθορίζει το ρόλο της σεξουαλικότητας στις διαφορετικές ψυχαναλυτικές θεωρίες. Αν θέλουμε να χωρίσουμε το έργο του Φρόντ σε δύο περιόδους⁶ αυτές σηματοδοτούνται από μια στροφή στην ανάγνωση της αρχής αυτής. Η αρχή της ηδονής, όπως νοείται στην πρώτη περίοδο (Φρόντ, 1993), αποτελεί αξιωματική παραδοχή, κατά την οποία ο άνθρωπος ως οργανισμός κινείται πάντα με στόχο την άμεση επίτευξη

⁵ Η μεγάλη πλειονότητα των ασθενών του Φρόντ ήταν μέλη της αστικής τάξης και αυτό καθιστά προβληματική τη γενίκευση των συμπερασμάτων του. Το ίδιο ισχύει για το σύνολο σχεδόν των οπαδών της ορθόδοξης ψυχανάλυσης της εποχής. Αυτό δεν ξέφυγε βέβαια της κριτικής του Β. Ράιχ και όχι μόνο (Σνάιντερ, 1975).

⁶ Πριν και μετά τον πόλεμο και την έκδοση του «Πέρα από την αρχή της ηδονής» όπου εισάγεται ή έννοια *ένστικτο του θανάτου* (Φρόντ, Πέραν του στοιχείου της ηδονής, χ.χ.). Πρόκειται αναμφίβολα για μια συντηρητική στροφή 180 μοιρών οι λόγοι της οποίας θα αναπτυχθούν περαιτέρω στη συνέχεια.

ηδονής. Συμπεριλαμβάνεται και η αποφυγή του πόνου που εξίσου αποτελεί στόχο της κίνησης, και σε πρώτη φάση αυτό δεν αποτελεί δίπολο. Η επίτευξη ηδονής και η αποφυγή του πόνου έτσι κι αλλιώς ωθούν προς την ίδια κατεύθυνση πρωτογενώς. Η επιθυμία αυτή αναγκαστικά προσκρούει σε αυτό που εδώ καλείται *αρχή της πραγματικότητας*, και δεν είναι άλλο από τα όρια που θέτει η αντικειμενική και ανεξάρτητη από το άτομο υπάρχουσα κατάσταση. Υπ' όψιν ότι μιλήσαμε για επιθυμία *άμεσης* επίτευξης ηδονής, εδώ και τώρα δηλαδή. Αυτό το εδώ και τώρα είναι που εξασφαλίζει τη μαθηματικά βέβαιη σύγκρουση. Η αποτυχία άμεσης επίτευξης ηδονής εκκινά μια δευτερογενή διαδικασία δράσης, όπου ο οργανισμός θυσιάζει την άμεση ηδονή για να μπορέσει να την εξασφαλίσει μεθοδικά στο ορατό μέλλον. Εδώ όμως –και αυτό είναι ιδιαιτέρως σημαντικό– ο Φρόντ (1993) είναι κατηγορηματικός: Παράλληλα με τη δευτερογενή δράση, εξακολουθεί να υφίσταται η πρωτογενής απαίτηση για άμεση ικανοποίηση που προσπαθεί να εκτονωθεί όπως μπορεί. Και κάτι ακόμα. Κάθε ηδονή είναι πρωτογενώς σεξουαλική ηδονή. Στα πρώτα έργα του Φρόντ ο αναγνώστης που δεν εθελουφλεί καταλαβαίνει ότι η σεξουαλικότητα νοείται με τη στενή έννοια ως τέτοια. Απόδειξη και ο ορισμός της *λίμπιντο*.

Λίμπιντο

Πιθανόν κανένας άλλος ψυχαναλυτικός όρος να μην έχει χρησιμοποιηθεί με τόσο διαφορετικές νοηματοδοτήσεις όσο η *λίμπιντο*. Στα τελευταία έργα του Φρόντ [βλ. π.χ. (Φρόντ, 2008)] έχει τη σημασία μιας ασαφούς ενέργειας για ζωή, ενώ άλλες φορές χρησιμοποιείται ως ενέργεια του οργανισμού. Όλο και περισσότερο αποσυνδέεται από τη σεξουαλικότητα «με τη στενή έννοια» και διατηρεί μαζί της μια συμβολική πια σχέση, ως *Έρως* π.χ. στο «Πέρα από την αρχή της ηδονής». Κι όμως, οι «Τρεις μελέτες» ξεκινούν ακριβώς με αυτόν τον ορισμό, ο οποίος δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια παρερμηνείας: *«Το γεγονός των σεξουαλικών αναγκών στον άνθρωπο και στα ζώα εμφανίζεται στη βιολογία με την παραδοχή μιας “σεξουαλικής ορμής”. Θεωρείται κάτι ανάλογο με την ορμή για λήψη τροφής, την πείνα. Η λαϊκή γλώσσα δεν διαθέτει κανέναν χαρακτηρισμό αντίστοιχο προς τη λέξη “πείνα”⁷. η επιστήμη χρησιμοποιεί εδώ τον όρο “λίμπιντο”»* (Φρόντ, 1991β, σ. 15). Αυτά που εδώ περιγράφηκαν εντελώς θεωρητικά, ελπίζω ότι θα διασαφηνιστούν παρακάτω με τη φροϋδική ανάγνωση της οντογενετικής ανάπτυξης της σεξουαλικότητας.

Η οντογενετική ανάπτυξη της σεξουαλικότητας

«Είναι αξιοσημείωτο ότι οι συγγραφείς, που ασχολούνται με την εξήγηση των ιδιοτήτων και των αντιδράσεων του ενήλικου ατόμου, έχουν αφιερώσει στην προηγούμενη περίοδο, που καλύπτεται

⁷ Παρεμπιπτόντως, η ελληνική λαϊκή γλώσσα διαθέτει έναν τέτοιο χαρακτηρισμό: τη λέξη «καύλα».

από τη ζωή των προγόνων, περισσότερη προσοχή, απέδωσαν δηλαδή μεγαλύτερη επιρροή στην κληρονομικότητα απ' ό τι στην άλλη προηγούμενη περίοδο, ή οποία εμπίπτει ήδη στην ατομική ύπαρξη του ανθρώπου, δηλαδή στην παιδική ηλικία. Θα λέγαμε ωστόσο ότι η επιρροή αυτής της περιόδου ζωής θα μπορούσε να κατανοηθεί ευκολότερα και θα εδικαιούτο να ληφθεί υπόψη πριν από την κληρονομικότητα.» (Φρόντ, 1991β, σ. 53)

Το άτομο από την ώρα που γεννάται φέρει μαζί του σπέρματα αυτού που ονομάζουμε σεξουαλικότητα. Κινείται με βάση την αρχή της ηδονής, η αναζήτηση της οποίας αποτελεί το κίνητρο για εξερεύνηση του περιβάλλοντος. Δεν έχει αρχικά συνείδηση της ταυτότητάς του, ούτε και είναι σε θέση να διακρίνει τον εαυτό του από το περιβάλλον του. Η οριοθέτηση του εαυτού και η διαμόρφωση μιας στοιχειώδους ταυτότητας προκύπτει εμπειρικά από την αλληλεπίδραση με τη γύρω του πραγματικότητα. Στη διαδικασία αυτή μπαίνει, όπως είπαμε, με γνώμονα την απόκτηση ηδονής. Με βάση αυτήν οργανώνει τις παραστάσεις του για τα πράγματα. Την καλύτερη απόδειξη για αυτά που εδώ διατυπώνονται θεωρητικά προσέφερε μία αντίπαλη σχολή της ψυχανάλυσης, ο συμπεριφορισμός. Όπως έδειξαν τα πειράματά των συμπεριφοριστών (Μέλλον, 2005), ένα αδιάφορο ερέθισμα μπορεί να γίνει ενισχυτικό (διάβαζε: ηδονογόνο) εάν παρουσιαστεί ταυτόχρονα με ένα άλλο ερέθισμα, το οποίο ήδη δρούσε ενισχυτικά. Ακόμη, μία δράση επαναλαμβάνεται εφόσον στο παρελθόν βοήθησε στην απόκτηση ενίσχυσης (ηδονής). Ας δούμε πώς λειτουργεί η διαδικασία αυτή στη διαμόρφωση της βρεφικής σεξουαλικότητας.

Ξεκινώντας από το παράδειγμα του θηλασμού, ο Φρόντ (1991β) υποστηρίζει ότι η ηδονική αίσθηση που προκαλείται από την εισροή ζεστού, υγρού γάλακτος και η οποία είναι αρχικά συνδεδεμένη με τη λήψη τροφής, αφενός συνδέει το προηγούμενος αδιάφορο ερέθισμα (στήθος της τροφού) με την αίσθηση αυτή, αφετέρου ωθεί το βρέφος να δράσει με τρόπο τέτοιο που θα του επιτρέψει να ξαναβιώσει την ηδονή. Πράγματι, το βρέφος αποκτά τη συνήθεια του πιπίλισματος, την οποία ενδεχομένως να διατηρήσει και για πολύ καιρό. Το πιπίλισμα μπορεί και προσφέρει αυτή την ηδονή λόγω της ιδιότητας του στόματος ως μιας *ερωτογενούς ζώνης*. Ερωτογενής ζώνη ονομάζεται μια περιοχή του σώματος που είναι ικανή να παράγει ηδονή, να αποτελέσει δηλαδή *πηγή* σεξουαλικής ορμής. Το ρόλο αυτό μπορεί να παίξει οποιοδήποτε σημείο του σώματος, κάποιες ωστόσο περιοχές είναι ιδιοσυστασιακά καταλληλότερες. Συγκεκριμένα, η στοματική κοιλότητα, ο πρωκτός και τα γεννητικά όργανα είναι οι πλέον ικανές να παράγουν διέγερση ερωτογενείς ζώνες. Η σημασία που θα τους δοθεί από το εγώ⁸ είναι άμεσα συναρτώμενη με την ηδονή που μπορούν να

⁸ Το εγώ σε αυτό το στάδιο ανάπτυξης δεν έχει την ίδια έννοια όπως όταν χρησιμοποιείται για έναν ενήλικο. Στη βρεφική ηλικία δεν μπορεί να γίνει λόγος ούτε για συνείδηση, ούτε για ασυνείδητο. Οι νοητικές διαδικασίες σε αυτό το προτάξ της αρχικής διαμόρφωσής τους συνίστανται βασικά σε μία σειρά αντιδράσεων στα ερεθίσματα που

προσφέρουν και αυτή η τελευταία εξαρτάται από τον ρόλο που διαδραματίζουν σε κάθε στάδιο της ανάπτυξης. Επιστρέφοντας στο θηλασμό και το πιπίλισμα υπάρχουν ορισμένες παρατηρήσεις που πρέπει να γίνουν. Όσον αφορά τη διαμόρφωση ταυτότητας και την οριοθέτηση του εαυτού σε σχέση με τον έξω κόσμο, το βρέφος αποκτά την εμπειρία ότι το ίδιο δεν είναι παντοδύναμο αφού δεν μπορεί να βιώνει την ηδονή του θηλασμού όποτε θέλει (εδώ και τώρα). Μαθαίνει ακόμη ότι υπάρχει κάτι πέρα από το εγώ, αφού το ηδονογόνο ερέθισμα (στήθος της τροφού) δεν είναι ανά πάσα στιγμή παρόν. Μαθαίνει τέλος ότι μπορεί να επηρεάσει αυτόν τον έξω κόσμο με τη δράση του, αφού όταν κλαίει παίρνει αυτό που θέλει. Αυτά βέβαια δεν προκύπτουν ως προϊόντα λογικής διανοητικής ανάλυσης, αλλά με τη διαδικασία που οι συμπεριφοριστές καλούν μάθηση. Η ηδονή λοιπόν, η σεξουαλικότητα δηλαδή βρίσκεται στη βάση της εξέλιξης του εγώ, όχι μόνο για ό,τι και αργότερα θα εκφράζεται σεξουαλικά, αλλά για κάθε τομέα της ύπαρξης του.

Προηγουμένως μιλήσαμε για το κλάμα ως μια δράση που στόχο έχει την επιρροή πάνω στην πραγματικότητα, ώστε να καταστεί ξανά δυνατή η αποκόμιση ηδονής. Το κλάμα όμως δεν εξυπηρετεί μόνο αυτόν το σκοπό. Έχει καταρχάς μια άλλη σημασία, να εκτονώσει τη δυσφορία του εγώ, να επιτύχει μία ηδονή εδώ και τώρα. Τώρα νομίζω καθίσταται πιο σαφές αυτό που αναφέρθηκε σχετικά με τη σχέση πρωτογενούς και δευτερογενούς διαδικασίας επίτευξης ηδονής (βλ. κεφ. **αρχή της ηδονής**). Το κλάμα είναι η αντίδραση στην αρχή της πραγματικότητας, η οποία έβαλε φρένο στην αρχή της ηδονής. Μπορεί τελικά να επηρεάσει την ίδια την πραγματικότητα (η τροφός θηλάζει το μωρό που κλαίει) και έτσι να ξαναχρησιμοποιηθεί στο μέλλον ως δευτερογενής διαδικασία για την απόκτηση ηδονής. Θα χρησιμοποιούνταν ωστόσο ακόμα και αν δεν είχε αποτέλεσμα διότι εξασφαλίζει μια (ανεπαρκή ωστόσο) ηδονή εδώ και τώρα. Αντιστρόφως, δεν θα χρησιμοποιείτο εάν δεν πρόσφερε κάτι άμεσα και έτσι το βρέφος δεν θα μάθαινε ποτέ ότι μπορεί με αυτό το όπλο να επέμβει στην πραγματικότητα.

Με την προσκόλληση στο πιπίλισμα, το βρέφος αντλεί την ηδονή από το ίδιο του το σώμα. Η συμπεριφορά του είναι αυτοερωτική και έτσι θα παραμείνει προς το παρόν. Αυτό βέβαια δε γίνεται αντιληπτό υποκειμενικά προς το παρόν, αφού όπως είπαμε η διάκριση του μέσα με το έξω βρίσκεται ακόμη υπό διαμόρφωση. Με παρόμοιο τρόπο σαν αυτόν που περιγράψαμε για το πιπίλισμα, το παιδί έρχεται σε επαφή με τις άλλες ερωτογενείς ζώνες, οι οποίες λόγω της καταλληλότητας τους να παράγουν ηδονή θα αποτελούν στο εξής εστίες ενασχόλησης του παιδιού με το σώμα του. Το βρέφος ασχολείται αρχικά με τη στοματική ερωτογενή ζώνη, ύστερα με την πρωκτική και τέλος με

έρχονται είτε απ' έξω, είτε από το ίδιο το σώμα (ακόμη και αυτή η διάκριση βρίσκεται υπό διαμόρφωση) με βάση πάντα την αρχή της ηδονής [βλ. κεφ. VII, β: Η επαναστροφή στο (Φρόυντ, 1993)]. Ο Piaget αργότερα κάνει κάπως πιο κατανοητή σχηματικά τη διαδικασία, όταν μιλάει για αφομοίωση και προσαρμογή στο αισθησιοκινητικό στάδιο (Cole & Cole, 2002).

τη γεννητική. Στις «Τρεις μελέτες για την σεξουαλικότητα» δίνεται μια βιολογική αιτιολόγηση της σειράς αυτής, βάσει της οποίας μιλάμε για στοματικό (0-2 χρόνων), πρωκτικό (2-4 χρόνων) και φαλλικό στάδιο (3-5 χρόνων). Ασφαλώς, το πέρασμα από το ένα στάδιο στο άλλο δεν γίνεται από τη μια στιγμή στην άλλη, ενώ το ξεπέραςμα κάθε σταδίου δεν είναι πάντα (για την ακρίβεια δεν είναι ποτέ) απόλυτα επιτυχές και η όλη διαδικασία τελικά θα εξαρτηθεί από την επίδραση του περιβάλλοντος. Η προσπάθεια του Φρόντ να εισάγει την κληρονομικότητα και τη βιολογική διάσταση στο έργο του λειτουργεί μάλλον κυρίως για να του προσδώσει εγκυρότητα και επιστημονικότητα⁹, αφού στην καθεαυτή θεωρία οι περιβαλλοντικοί παράγοντες είναι αυτοί που κατά κύριο λόγο αναδεικνύονται ως αιτιολογικοί.

Πριν εξετάσουμε τι γίνεται σε κάθε στάδιο, να σημειώσουμε ότι όταν μιλάμε για ηδονή και σεξουαλικές ορμές στο βρέφος δεν μιλάμε για ένα ενιαίο πράγμα. *«Με τον όρο ορμή δεν μπορούμε αρχικά να εννοήσουμε τίποτε άλλο παρά μόνο την ψυχική εκπροσώπηση μιας συνεχώς ρέουσας, ενδοσωματικής πηγής ερεθισμάτων, σε αντίθεση προς τον “ερεθισμό”, ο οποίος παράγεται από μεμονωμένες εξωτερικές διεγέρσεις [...] ...αυτές καθαυτές (οι ορμές) δεν διαθέτουν καμία ποιότητα, αλλά μπορούν να θεωρηθούν μόνο ως μέτρα της απαιτούμενης εργασίας για την ψυχική ζωή. Αυτό που ξεχωρίζει τις ορμές μεταξύ τους και τους προσδίδει ειδικές ιδιότητες, είναι η σχέση τους προς τις σωματικές τους πηγές και προς τους στόχους τους. Η πηγή της ορμής είναι ένα διεγερτικό συμβάν σε ένα όργανο και ο επόμενος στόχος της ορμής είναι η άρση αυτού του οργανικού ερεθισμού»* (Φρόντ, 1991β, σ. 47). *«... οι επιμέρους ορμές επιδιώκουν την απόκτηση της ηδονής, γενικά ασύνδετες και ανεξάρτητες η μία από την άλλη»*(στο ίδιο, σ.77).

Τα στάδια ανάπτυξης της παιδικής σεξουαλικότητας επικαθορίζονται από την ερωτογενή ζώνη που είναι κάθε φορά σε θέση να προσφέρει τη μέγιστη ηδονή· αυτή θα χρησιμοποιείται κατεξοχήν στην αυτοερωτική δραστηριότητα του παιδιού κατά το εκάστοτε στάδιο. Στο πρώτο, το στοματικό στάδιο, ο θηλασμός και ύστερα το πιπίλισμα αποτελούν το πρότυπο για την απόκτηση ηδονής. Στα 2 με 3 χρόνια ζωής, το παιδί αποκτά σταδιακά την ικανότητα ελέγχου των σφιγκτήρων του. Η απόκτηση της ικανότητας αυτής εξαρτάται αφενός από τη βιολογική ανάπτυξη του παιδιού, αφετέρου από την εκμάθησή της στα πλαίσια της ανατροφής. Η δυνατότητα κατακράτησης των κοπράνων αποκαλύπτει πέρα από την πρακτική της αξία και μια νέα πηγή ηδονής. Ελέγχοντας τους σφιγκτήρες, το νήπιο μπορεί να ερεθίσει το βλεννογόνο του εντέρου που έχει ιδιοσυστασιακά το χαρακτήρα ερωτογενούς ζώνης. Η ηδονή τώρα συνδέεται με τον πόνο αφού βιώνονται ταυτόχρονα. Επίσης, η απόκτηση της ηδονής γίνεται ενεργητικά και παθητικά δια της σύσφιξης και χαλάρωσης

⁹ Το θετικιστικό μοντέλο που ήταν κυρίαρχο στις επιστήμες τότε απαιτούσε ποσοτικές, χειροπιαστές έννοιες από όποιον ήθελε να θεωρείται επιστημονικός.

των μυών αντίστοιχα. Το νέο αυτό παιχνίδι που ανακάλυψε θα επικρατήσει ως κυρίαρχη αυτοερωτική δραστηριότητα, κυρίαρχη πηγή ηδονής κατά το *πρωκτικό στάδιο*. Τα δύο αυτά στάδια ονομάζονται *προγεννητικά*, αφού η γεννητική ζώνη, τα γεννητικά όργανα δηλαδή, δεν έχουν αποκτήσει ακόμη κυρίαρχο ρόλο στην απόκτηση ηδονής. Η πρωτοκαθεδρία των γεννητικών οργάνων είναι το ζητούμενο για μια φυσιολογική σεξουαλική δραστηριότητα στην ενήλικη ζωή. Αυτό συμβαίνει διότι ιδιοσυστασιακά είναι προορισμένα να προσφέρουν τη μέγιστη ηδονή¹⁰. Στο *φαλλικό στάδιο*¹¹ το γεννητικό όργανο (φαλλός-κλειτορίδα) αποκτά κυρίαρχο ρόλο. Η σεξουαλικότητα δεν είναι ωστόσο ούτε εδώ ίδια με την ενήλικη. Αρχίζει να στρέφεται προς άλλα πρόσωπα, προσκρούει όμως στην άγνοια του παιδιού σχετικά με την ακριβή φύση της συνουσίας. Παραμένει έτσι αυτοερωτική, περιορίζεται δηλαδή στον αυνανισμό.

Παιδική σεξουαλική και γνωστική έρευνα

Η γνώση είναι εξυπαρχής συνδεδεμένη με την ηδονή και άρα τη σεξουαλικότητα. Το κίνητρο για τη γνωστική εξερεύνηση του παιδιού δεν είναι βέβαια προϊόν ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος, αλλά αποτελεί δευτερογενή διαδικασία απόκτησης ηδονής. Κατά το στοματικό στάδιο το παιδί εξερευνά το περιβάλλον του δαγκώνοντας τα πράγματα που βλέπει γύρω του. Η απόκτηση της ικανότητας ελέγχου των σφιγκτήρων του αποδεικνύει ότι η γνώση μπορεί να του προσφέρει ηδονή. Η πρώτη θεωρητική ενασχόληση, το πρώτο διανοητικό πρόβλημα που καλείται να επιλύσει ένα παιδί αφορά την προέλευση των παιδιών. Ο Φρόντ υποστηρίζει ότι κατά το τρίτο περίπου έτος, στην ακμή της παιδικής σεξουαλικής ανάπτυξης ξεκινά αυτή η θεωρητική αναζήτηση. Αφορμή για αυτό μπορεί να σταθεί η επερχόμενη γέννηση ενός παιδιού. Σε κάθε περίπτωση, ο προβληματισμός σχετίζεται με το άμεσο συμφέρον του ενδιαφερόμενου. Η ηδονή καθορίζει όχι μόνο το γνωστικό ενδιαφέρον, αλλά και το πρότυπο ερμηνείας του κόσμου. Έτσι η πρώτη ερμηνεία για το συγκεκριμένο ερώτημα είναι ότι τα παιδιά προκύπτουν τρώγοντας κάτι συγκεκριμένο και βγαίνουν από τον πρωκτό. Αργότερα, κατά το φαλλικό στάδιο το ερώτημα συνδέεται με τα γεννητικά όργανα, ή μάλλον με το ανδρικό γεννητικό όργανο. Σε αυτή την περίοδο κατά τον Φρόντ δε γίνεται διάκριση των γεννητικών οργάνων. Το παιδί θεωρεί ότι όλα τα ζωντανά πλάσματα έχουν «πουλάκι» (Φρόντ, 1992), παρόλο που η παρατήρησή θα έπρεπε να του έχει αλλάξει τη γνώμη. Η παρατήρηση του γυναικείου γεννητικού οργάνου ή η διαβεβαίωση του γονέα ότι οι γυναίκες δεν έχουν «πουλάκι» μεταφράζεται από το μεν αγόρι ως πιθανότητα να του αφαιρεθεί κι αυτού το γεννητικό μόριο (*άγχος ενουχιισμού*),

¹⁰ Αυτή η θέση που υποστηρίζεται από τον Φρόντ στις «Τρεις μελέτες» αιτιολογείται εξελικτικά από τον Ράιχ αφού η γεννητική ηδονή συνδέεται με την αναπαραγωγή.

¹¹ Το φαλλικό στάδιο δεν αναφέρεται ξεχωριστά στις «Τρεις μελέτες». Η ονομασία και ο διαχωρισμός του θα ενσωματωθούν στη θεωρία αργότερα (βλ. σχόλιο 62 στο ίδιο). Η δραστηριότητα ωστόσο που αργότερα θα του αποδοθεί, ήδη θεωρείται σημαντική και περιγράφεται τόσο σε αυτό το έργο, όσο και (πιο εκτενώς) στο «μικρό Χανς».

από το δε κορίτσι ως βεβαιότητα ότι της έχει ήδη αφαιρεθεί (*φθόνος του πέους*). Σε αυτό βοηθάει η πουριτανική ανατροφή που παρέχουν πολλοί γονείς στα παιδιά τους, αρνούμενοι να απαντήσουν σε σχετικές ερωτήσεις, απαγορεύοντας τέτοιου είδους αναζητήσεις, ακόμα και απειλώντας να ευνουχίσουν το παιδί που αντανάζεται. Το ίδιο πάντως υποψιάζεται την ύπαρξη ενός πράγματος σαν τη συνουσία, χωρίς ωστόσο να ξέρει τι ακριβώς είναι και πώς συνδέεται με τη γέννηση των παιδιών. Αν τύχει να γίνει θεατής της συνουσίας των γονέων, αντιλαμβάνεται αυτό που βλέπει ως μια πράξη επιθετικότητας. Η αναζήτησή του ωστόσο δεν θα ολοκληρωθεί γιατί δε γνωρίζει το ρόλο του γονιμοποιητικού σπέρματος και την ανατομία (την ύπαρξη στομίου) του γυναικείου μορίου. Εδώ δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε μια ανακρίβεια. Ο ρόλος του σπέρματος δικαιολογείται να μη γίνεται αντιληπτός, ακόμη και στην περίπτωση που η ενημέρωση του παιδιού είναι ακριβής και ειλικρινής, εφόσον το ίδιο δεν έχει ποτέ εκπερματώσει κι άρα δυσπιστεί απέναντι σε αυτή τη δυνατότητα. Η ανατομία του γυναικείου γεννητικού οργάνου ωστόσο δεν μπορεί να διέφυγε της προσοχής του μικρού κοριτσιού. Ακόμη κι αν δεχτούμε ότι θεωρεί την κλειτορίδα μικρό ή κομμένο πέος, δεν μπορούμε να δεχτούμε ότι ο κόλπος δεν έχει ανακαλυφθεί. Όταν ο Φρόντ μιλάει για τη σεξουαλικότητα μιλάει για την ανδρική σεξουαλικότητα. Αυτό μπορεί να αποδοθεί τόσο στο γεγονός ότι ο ίδιος ήταν άντρας κι άρα του ήταν πιο εύκολο να αντιληφθεί αυτό το πρότυπο, όσο και στην ηθική της εποχής που δυσκόλευε διπλά οποιαδήποτε σχετική έρευνα στις γυναίκες. Όπως και να έχει, η αποτυχία δημιουργίας μιας ενιαίας θεωρίας για τη σεξουαλικότητα και τη γέννηση συνοδεύεται από μια απογοήτευση προς τους γονείς που το παιδί θεωρεί ότι το ξεγέλασαν.

Η γνωστική αναζήτηση εξυπηρετεί όπως είδαμε την αναζήτηση ηδονής. Ψάχνοντας τι είναι αυτό που κάνει τις μαμάδες εγκύους και έχει σχέση με την ηδονή την προερχόμενη από τα γεννητικά όργανα, το παιδί εκκινεί παράλληλα μια *εκλογή αντικείμενου*. Είπαμε και προηγουμένως ότι στο φαλλικό στάδιο η σεξουαλικότητα εκφράζεται ακόμα αυτοερωτικά. Αυτό όμως συμβαίνει εξαιτίας της αποτυχίας να βρεθεί ο τρόπος να εκφραστεί προς ένα άλλο πρόσωπο. Το παιδί μπορεί να συνδέσει την ηδονή με ένα πρόσωπο-αντικείμενο, δεν έχει όμως τον τρόπο να πραγματώσει αυτή την έκφραση. Το δε πρόσωπο που επιλέγει ως σεξουαλικό αντικείμενο είναι συνήθως ο γονιός του αντίθετου φύλου. Η επιθυμία αυτή συνοδεύεται από την ανάγκη αντικατάστασης του γονέα του ίδιου φύλου. «*Θέλω να κάνω κάτι με τη μαμά, κάτι απαγορευμένο, δεν ξέρω τι, ξέρω όμως ότι και εσύ το κάνεις*» (Φρόντ, 1992, σ. 121). Φτάνουμε έτσι στο περίφημο *οιδιπόδειο σύμπλεγμα* (Φρόντ, 1993).

Οιδιπόδειο σύμπλεγμα

Σε αυτή την πρώτη εκλογή αντικειμένου δεδομένων και των παιδικών σεξουαλικών θεωριών η διάκριση των φύλων δεν είναι καθοριστική. Έτσι συμβαίνει ο μικρός Χανς να λέει κάποια στιγμή ότι ο φίλος του ο Φριτς είναι «το αγαπημένο του κορίτσι» (Φρόντ, 1992). *«Το παιδί παίρνει και τους δύο γονείς του, ιδιαίτερα τον έναν από τους δύο, για αντικείμενο των ερωτικών του επιθυμιών. Συνήθως παρακινείται από τους ίδιους τους γονείς του, που η τρυφερότητά τους έχει τα πολύ σαφή χαρακτηριστικά μιας σεξουαλικής δραστηριότητας, εμποδισμένης βέβαια στους στόχους της. Ο πατέρας προτιμά κατά κανόνα την κόρη, η μητέρα το γιο»* (Φρόντ, Η ψυχανάλυση, 1979, σ. 103). Για το γιό που έχει ερωτευτεί τη μητέρα και παρατηρεί ότι μπορεί να περνά περισσότερο χρόνο μαζί της, ή ακόμα του επιτρέπεται να κοιμάται μαζί της όταν ο πατέρας λείπει, καθίσταται σαφές ότι αυτός ο τελευταίος στέκεται εμπόδιο στην εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Η επιθυμία να λείπει ο πατέρας γίνεται επιθυμία να πάψει να υπάρχει, να πεθάνει ο πατέρας. Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου ως μέσο για την εκπλήρωση μιας επιθυμίας εμφανίζεται συχνά στο σενάριο ονείρων πολλών ενηλίκων. Ο ονειρευόμενος απορεί τότε με την απάθεια που δείχνει στο όνειρο απέναντι σε ένα γεγονός που στην πραγματική ζωή θα τον συγκλόνιζε (Φρόντ, 1993). Ο λόγος για αυτή τη «σκληρότητα» πρέπει να αναζητηθεί και πάλι στην αρχή της ηδονής που καθορίζει τόσο τις ασυνείδητες ονειρικές ιδέες του ενήλικου, όσο και την παιδική σκέψη. Η ευχή θανάτου δε γίνεται για λόγους εκδίκησης. Είναι απλά το μέσο για την επίτευξη ηδονής.

Η επιθετικότητα του γιου κατά του πατέρα, που παραμένει εντούτοις αγαπημένο πρόσωπο προσδίδοντας έτσι μια *αμφιθυμία* στο συναίσθημά του γιού, *προβάλλεται* στον πατέρα. Το αγόρι πιστεύει ότι ο πατέρας θα στραφεί εναντίον του και θα το τιμωρήσει. Η επιθετική συμπεριφορά προς τον πατέρα δημιουργεί ούτως ή άλλως συγκρούσεις που ως εμπειρίες μπορούν να ενισχύσουν το φόβο αυτό. Ο φόβος αυτός θα συνδεθεί τελικά με μια συγκεκριμένη πεποίθηση, ότι ο πατέρας θα ευνουχίσει το παιδί. Είναι η ίδια περίοδος που η παρατήρηση των γυναικείων γεννητικών οργάνων πείθει το αγόρι ότι κάποια πλάσματα έχουν ευνουχιστεί κι άρα αυτό θα μπορούσε να συμβεί και στον ίδιο. Επίσης, η αντιζηλία με τον πατέρα γίνεται με επίκεντρο τη μητέρα που ως σεξουαλικό αντικείμενο σχετίζεται αν και ασαφώς με την επιθυμητή απόκτηση ηδονής από το πέος. Το αγόρι τότε θυμάται όλες τις έμμεσες ή άμεσες απειλές ευνουχισμού που κάποτε μπορεί να μην το επηρέαζαν καθόλου, τώρα όμως αποκτούν άλλο νόημα (Φρόντ, 1992). Σε αυτές συμπεριλαμβάνονται και οι παρατηρήσεις για τη νυχτερινή ενούρηση (Φρόντ, Μερικές ψυχικές συνέπειες της ανατομικής διαφοράς των φύλων, 1981). Αυτή πολλές φορές διατηρείται ή ακόμη επανέρχεται με την είσοδο στο φαλλικό στάδιο· έχει δε άμεση σχέση με τον αυνανισμό και την ονειρώξη. Έτσι λοιπόν η επιθυμία απόκτησης του σεξουαλικού αντικειμένου προσκρούει στο φόβο απώλειας του γεννητικού οργάνου ή, για να το πούμε αλλιώς, στην επιθυμία διατήρησής του. Η

δεύτερη επιθυμία είναι αυτή που θα επικρατήσει και θα λύσει το σύμπλεγμα, αφήνοντας ωστόσο μόνιμα σημάδια στο εγώ. Η ταύτιση με τον πατέρα που ακολουθεί έχει το νόημα ενός υποκατάστατου, λειτουργεί με βάση την απαίτηση ηδονής εδώ και τώρα. Όντας ο πατέρας, μιμούμενός τον, ο γιός είναι αυτό που ήθελε – εραστής της μητέρας. Ο Φρόντ (Η κατάρρευση του οιδιποδείου συμπλέγματος, 1981) αποδίδει βιολογικά χαρακτηριστικά στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Ο ακριβής τρόπος που θα εμφανισθεί και ξεπερασθεί εξαρτάται από συγκυριακούς παράγοντες, αλλά με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνιστά πανανθρώπινο φαινόμενο. Η αποψη αυτή, που επιδέχεται αρκετή κριτική, είναι κεντρική για τη θεωρία του πολιτισμού που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια.

Στο κορίτσι τα παράγματα είναι αρκετά διαφορετικά. Αν το άγχος ευνουχισμού δρομολογεί τη λύση του συμπλέγματος για το αγόρι, ο αντίστοιχος φθόνος του πέους σημαίνει την είσοδο του κοριτσιού σε αυτό (Φρόντ, Μερικές ψυχικές συνέπειες της ανατομικής διαφοράς των φύλων, 1981). Γενικά μέχρι την έναρξη του οιδιποδείου κατά το φαλλικό στάδιο η σεξουαλικότητα έχει ακριβώς την ίδια μορφή και στα δύο φύλα. Σύμφωνα με την υπόθεση της *αμφιφυλίας*, η οποία στις «Τρεις μελέτες» αιτιολογείται εξελικτικά¹², το παιδί στα προγεννητικά στάδια ανάπτυξης συμπεριφέρεται σεξουαλικά με τον ίδιο τρόπο ανεξαρτήτως φύλου. Το κορίτσι ανανιζεται με τον ίδιο τρόπο όπως το αγόρι, χρησιμοποιώντας την κλειτορίδα και αδιαφορώντας για τον κόλπο. Το σεξουαλικό αντικείμενο πριν την είσοδο του κοριτσιού στο οιδιπόδειο είναι η μητέρα. Η παρατήρηση του ανδρικού γεννητικού οργάνου δημιουργεί τη βεβαιότητα ότι έχει ήδη συντελεστεί ο ευνουχισμός. Αυτό που αρχικά γίνεται αντιληπτό ως προσωπικό μειονέκτημα, αργότερα θα γενικευτεί στο φως νέων παρατηρήσεων για όλες τις γυναίκες και για τη μητέρα. Το αίνιγμα λοιπόν που τραβά την προσοχή του δεν αφορά όπως στο αγόρι την προέλευση των παιδιών, αλλά τη διαφορά των δύο φύλων. Η συνειδητοποίηση του ευνουχισμού δε γίνεται δεκτή χωρίς δυσαρέσκεια και η αντίδραση θα ακολουθήσει έναν από τρεις δρόμους (Φρόντ, Για τη γυναικεία σεξουαλικότητα, 1981). Ο πρώτος είναι η απόρριψη κάθε σεξουαλικής δραστηριότητας λόγω της απογοήτευσης από τη σύγκριση με το αγόρι. Ο δεύτερος είναι η άρνηση του γεγονότος, η συνέχιση της ενεργούς ενασχόλησης με την κλειτορίδα και η μίμηση «αρσενικών» χαρακτηριστικών. Ο τρίτος περιλαμβάνει μια μετατόπιση του σεξουαλικού αντικειμένου στον πατέρα με παράλληλη μετατόπιση της γενετήσιας ζώνης από την κλειτορίδα στον κόλπο. Αυτή η τελευταία περίπτωση είναι που στρώνει το δρόμο για μια μετέπειτα φυσιολογική ζωή, ενώ η πρώτη μας προϊδεάζει για μια νεωρωτική συμπεριφορά και η δεύτερη για έναν ομοφυλόφιλο προσανατολισμό στο μέλλον. Σε κάθε περίπτωση το κορίτσι δεν έχει ένα αντίστοιχο κίνητρο με αυτό του αγοριού για να λύσει το

¹² Η υπόθεση της αμφιφυλίας κάνει λόγο για μια αμφισεξουαλική φυσική υπόσταση του είδους που διαχωρίστηκε εξελικτικά σε δύο φύλα, καθένα από τα οποία διατηρεί σε υποπλασία τα κύρια μέρη του μηχανισμού του άλλου.

σύμπλεγμα, με αποτέλεσμα η λύση αυτή να καθυστερεί ή και να μην επέρχεται ποτέ. Επίσης, το γεγονός της αλλαγής του αντικειμένου με την έναρξη του οιδιποδείου προσδίδει επιπλέον ενδιαφέρον στην προοιδιπόδεια περίοδο κατά την ανάλυση γυναικών.

Είναι φανερό ότι η περιγραφή και αιτιολόγηση του οιδιποδείου στο κορίτσι είναι εμφανώς πιο ασαφής και λιγότερο πειστική από την αντίστοιχη για το αγόρι. Αυτό ισχύει γενικότερα για την εξέταση της σεξουαλικότητας σε άνδρα και γυναίκα. Η σεξουαλικότητα της γυναίκας ερμηνεύεται με βάση το ανδρικό πρότυπο και αυτό αποτελεί έκφραση της πατριαρχικής ηθικής και ιδεολογίας της βικτωριανής εποχής. Εξ' άλλου, οι εργασίες του Φρόντ για τη γυναικεία σεξουαλικότητα ειδικά χρονολογούνται στη δεύτερη περίοδο του έργου του για την οποία ο ίδιος παραδέχεται το 1925 ότι *«...έχει επέλθει στις συνθήκες εργασίας μου μια μεταβολή, της οποίας τις συνέπειες δεν μπορώ να αρνηθώ. Κάποτε παλιότερα δεν άνηκα σε εκείνους, που δεν ήταν σε θέση να κρατήσουν για λίγο μέσα τους μια υποτιθέμενη καινοτομία, μέχρι να επιβεβαιωθεί ή να διορθωθεί. Η Ερμηνευτική του ονείρου και η περίπτωση της Ντόρας καταπιέστηκαν μέσα μου, αν όχι επί εννιά χρόνια, σύμφωνα με τη συνταγή του Οράτιου, όμως σίγουρα επί τέσσερα έως πέντε χρόνια, πριν να τα παραδώσω στη δημοσιότητα. [...] Τώρα έχουν γίνει όλα διαφορετικά. Όταν πιστεύω πως έχω μπροστά μου κάτι καινούργιο, παραμένει αμφίβολο αν μπορώ να περιμένω την επικύρωση. [...] Τέλος δεν είμαι πια μόνος: ένα πλήθος πρόθυμων συνεργατών είναι έτοιμο να αξιοποιήσει και το ανολοκλήρωτο, το αβέβαια αναγνωρισμένο»* (Φρόντ, Μερικές ψυχικές συνέπειες της ανατομικής διαφοράς των φύλων, 1981, σ. 28).

Η λύση του οιδιποδείου συνιστά συμβιβασμό που επηρεάζει συνολικά τη σεξουαλικότητα. Το παιδί κατάφερε να κρατήσει τα γεννητικά του όργανα, δεν του επιτρέπεται ωστόσο να τα χρησιμοποιεί όπως πριν. Κάπως έτσι περνάμε στη λανθάνουσα περίοδο που θα κρατήσει ως την εφηβεία. Πρόκειται για το πρώτο μαζικό κύμα απόθησης όλων των σεξουαλικών επιθυμιών που στο εξής θα εκφράζονται σε σχέση με το αναφαινόμενο δίπολο συνειδητού-ασυνείδητου. Οι απωθημένες εμπειρίες χαρτογραφούν αυτό που στο εξής θα ονομάζεται ασυνείδητο (Φρόντ, 1993) και αυτή η απόθηση είναι η αιτία της διαφορετικά ανεξήγητης παιδικής αμνησίας (Φρόντ, 1991β).

Σεξουαλικότητα στην εφηβεία

Η έκφραση της σεξουαλικής ορμής καθορίζεται από το *σεξουαλικό αντικείμενο*, το πρόσωπο (ή οτιδήποτε άλλο) από το οποίο εκπορεύεται ή καλύτερα στο οποίο επενδύεται, και το *σεξουαλικό στόχο*, την ενέργεια στην οποία ωθεί. Η σεξουαλικότητα στην παιδική ηλικία είναι αυτοερωτική, στερείται δηλαδή αντικειμένου· η πρώτη εκλογή αντικειμένου προσέκρουσε στο εμπόδιο της πραγματικότητας σχηματίζοντας έτσι το οιδιπόδειο σύμπλεγμα. Στερείται επίσης και ενός ενιαίου

στόχου· οι επιμέρους ορμές επιδιώκουν την απόκτηση ηδονής ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Η παιδική λοιπόν σεξουαλικότητα είναι *αυτοερωτική και πολύμορφα διεστραμμένη*. Η αφύπνιση της σεξουαλικότητας με το πέρας της λανθάνουσας περιόδου σχετίζεται με τη μεγέθυνση των γεννητικών οργάνων, η ανάπτυξη των οποίων είχε ατονήσει κατά τη διάρκειά της. Τα εσωτερικά γεννητικά όργανα αντίθετα έχουν ήδη ωριμάσει και είναι σε θέση να παράγουν τις σεξουαλικές ουσίες. Η νέα αποστολή της σεξουαλικότητας είναι φυλογενετικά καθορισμένη, πρέπει να τεθεί στην υπηρεσία της αναπαραγωγής αφού από αυτό εξαρτάται η επιβίωση του είδους. Η νέα εκλογή αντικειμένου και ο νέος σεξουαλικός στόχος καθορίζονται από αυτή την αναγκαιότητα. Η επίτευξη του νέου σεξουαλικού στόχου απαιτεί τη συνέργεια όλων των προηγουμένως διασκορπισμένων μερικών ορμών υπό την πρωτοκαθεδρία της γεννητικής ζώνης. Όσον αφορά την εκλογή του αντικειμένου, το γεγονός ότι γίνεται σε δύο χρόνους έχει μια ιδιαίτερη σημασία. Είπαμε ήδη ότι η πρώτη, παιδική εκλογή προσκρούει στην πραγματικότητα και η επιθυμία που ήταν συνδεδεμένη με το αντικείμενο απωθείται. Απώθηση όμως δε σημαίνει κατάργηση. Η αγάπη του παιδιού προς το αντικείμενο έχει αποσεξουαλικοποιηθεί στο συνειδητό, διατηρείται ωστόσο ανέπαφη στο ασυνειδητό. Αυτή είναι που αποτελεί το *τρυφερό ρεύμα* της σεξουαλικότητας στην εφηβεία και την ενήλικη ζωή και που είναι υπεύθυνη για τη ρομαντική πλευρά της ερωτοληψίας. Η ψυχανάλυση ανακαλύπτει πίσω από αυτή την αθώα τρυφερότητα, τις τότε εμποδισμένες και τώρα άχρηστες τάσεις των παιδικών ορμών. Η δεύτερη εκλογή αντικειμένου δεν απενδύεται το σεξουαλικό χαρακτήρα της -δεν έχει λόγο να το κάνει στο βαθμό που δε συναντά εμπόδια από την πραγματικότητα- και αποτελεί έτσι το *αισθησιακό ρεύμα* της σεξουαλικής ζωής. «*Η μη σύμπτωση των δύο ρευμάτων έχει συχνά ως συνέπεια ότι ένα από τα ιδανικά της σεξουαλικής ζωής, η συνένωση όλων των επιθυμιών σε ένα αντικείμενο, δεν μπορεί να επιτευχθεί*» (Φρόντ, 1991β, σ. 80).

Είπαμε για το στόχο της ενήλικης σεξουαλικότητας ότι είναι φυλογενετικά καθορισμένος, μένει ωστόσο να δούμε τη διαδικασία διαμόρφωσής του με την είσοδο στην εφηβεία. Είναι προφανές ότι η διαδικασία αυτή θα είναι διαφορετική σε άντρες και γυναίκες και βέβαια καλύτερα μελετημένη στους πρώτους. Στον άντρα ο σεξουαλικός στόχος συνίσταται στην κένωση των σεξουαλικών προϊόντων. Γενικά, ο σεξουαλικός μηχανισμός ενεργοποιείται με τρεις τρόπους: από το εξωτερικό περιβάλλον με κατάλληλη διέγερση των ερωτογενών ζωνών, από το εσωτερικό του οργανισμού με άγνωστο τρόπο και από το ψυχικό όργανο που διατηρεί εξωτερικές εντυπώσεις και επηρεάζεται από εσωτερικές μεταβολές. Σε κάθε περίπτωση αποτέλεσμα είναι η σεξουαλική έξαψη. Αυτή χαρακτηρίζεται από την αίσθηση αφενός μιας ηδονής (όπως ακριβώς στην παιδική σεξουαλικότητα) και αφετέρου μιας έντασης. Η σεξουαλική αυτή ένταση αναγκαστικά βιώνεται δυσάρεστα όπως και κάθε ένταση. Είναι αυτή που θέτει τον οργανισμό σε κίνηση με σκοπό την

απόκτηση μεγαλύτερης ηδονής. Διακρίνουμε εδώ την *προηδονή* από την *τελική ηδονή*. Η πρώτη είναι ίδια με αυτήν της παιδικής ηλικίας. Δεν είναι μία, αλλά πολλές μερικές ορμές που επιζητούν ικανοποίηση. Η διαφορά σε σχέση με την παιδική ηλικία είναι ότι τώρα συνοδεύονται εκτός από ηδονή και από ένα πιεστικό συναίσθημα, αυτό της σεξουαλικής έντασης, που ακόμη κι αν ήταν παρών στις παιδικές εκδηλώσεις της σεξουαλικότητας δεν ήταν αρκετά ισχυρό ώστε να κινητοποιήσει παιρετέρω τον οργανισμό. Τα προπαρασκευαστικά στάδια της συνουσίας (θέαση, ψηλάφιση κλπ του σεξουαλικού αντικειμένου) προσφέρουν λοιπόν την αίσθηση ηδονής, αλλά και κινητοποιούν προς την κατεύθυνση της συνουσίας υπό την πίεση μιας έντασης. Η ένταση αυτή παίρνει ξεκάθαρα δυσάρεστο χαρακτήρα αν δεν καταστεί δυνατό να προσφερθεί ακόμα μεγαλύτερη ηδονή. Η επαφή του βαλανού του πέους με το βλεννογόνο υμένα του κόλπου και η συνεπαγόμενη ηδονή και ένταση εξασφαλίζουν την απαραίτητη κινητική ενέργεια για την κένωση των σεξουαλικών ουσιών. Αυτή η τελική ηδονή είναι ανώτερη από κάθε προηδονή και δε συνοδεύεται από καμμία ένταση. Έτσι, οι μερικές ορμές και οι αντίστοιχες ερωτογενείς ζώνες δεν λειτουργούν πλέον ανεξάρτητα, αλλά υπό την πρωτοκαθεδρία της γεννητικής ζώνης ως προπαρασκευαστικά στάδια της τελικής ηδονής. Είναι σαφές ότι ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιούνται κατά την παιδική ηλικία επικαθορίζει τη λειτουργικότητά τους στο παρόν.

Στην έφηβη γυναίκα τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Με την αφύπνιση της σεξουαλικότητας τόσο το αγόρι όσο και το κορίτσι συνεχίζουν από εκεί που είχαν μείνει πριν τη λανθάνουσα περίοδο με τις απαραίτητες μετατροπές. Στο αγόρι, ο σεξουαλικός στόχος έχει μεν αλλάξει, δεν είναι ωστόσο παρά η επέκταση και συστηματοποίηση του προηγούμενου. Στο κορίτσι πρέπει να πραγματοποιηθεί μια πολύ μεγαλύτερη αλλαγή. Είπαμε ήδη ότι ο παιδικός αυνανισμός έχει την ίδια μορφή και στα δύο φύλα - το κορίτσι χρησιμοποιεί την κλειτορίδα ως κυρίαρχη ερωτική ζώνη με το ίδιο τρόπο που το αγόρι χρησιμοποιεί το φαλλό. Η υπαγωγή της γυναικείας σεξουαλικότητας στην υπηρεσία της αναπαραγωγής απαιτεί μια μετατόπιση της σεξουαλικής δραστηριότητας και διεγερσιμότητας από την κλειτορίδα στον κόλπο. Ενώ λοιπόν η είσοδος στην εφηβεία για το αγόρι σημαίνει μια επέλαση της λίμπιντο, για το κορίτσι σημαίνει ένα νέο κύμα απώθησης. Απωθεί όλα τα αρσενικά στοιχεία της σεξουαλικότητάς της ενισχύοντας τις σεξουαλικές της αναστολές. Όταν πλέον αρχίσει η σεξουαλική δραστηριότητα, η διεγερσιμότητα της κλειτορίδας πρέπει να μεταφερθεί στο γειτονικό κόλπο. Η μεταφορά αυτή απαιτεί κάποιο διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου η γυναίκα παραμένει αναίσθητη. Η δεκτικότητα στη μεταφορά αυτή εξαρτάται από την ικανοποίηση που είχε προσφέρει η κλειτορίδα στη διάρκεια του παιδικού αυνανισμού.

Παράλληλα με αυτή τη διαδικασία διαμόρφωσης του νέου σεξουαλικού στόχου, σε εξέλιξη βρίσκεται και η νέα εκλογή αντικειμένου. Αναμενόμενο είναι να επιλεγθούν ως τέτοια αντικείμενα

τα πρόσωπα που έχουν στο παρελθόν προσφέρει ηδονή, αυτοί δηλαδή που φροντίζουν το παιδί. Στο διάστημα ωστόσο της λανθάνουσας περιόδου κατά το οποίο η όποια σεξουαλική δραστηριότητα λαμβάνει χώρα μόνο στο ασυνείδητο, υπάρχει χρόνος να αφομοιωθούν οι κοινωνικές ηθικές επιταγές που απαγορεύουν την αιμομιξεία. Το γεγονός ότι η αιμομικτική επιθυμία της παιδικής ηλικίας έχει απωθηθεί στο ασυνείδητο καθιστά αυτή την ίδια απαγόρευση ασυνείδητη. Έτσι μια πολιτισμική απαίτηση εξασφαλίζει τη σταθερότητά της όντας υποκειμενικά αναγνωρίσιμη ως «φύση» του ατόμου. Η εκλογή του αντικειμένου πάντως γίνεται σίγουρα σε σχέση (είτε συμφωνίας είτε αντίθεσης) με τα πρόσωπα αυτά¹³. Συνδιαμορφώνεται αυτή η επιλογή από τις παραστάσεις που είναι από τα παιδικά χρόνια συνδεδεμένες με τη βίωση ηδονής και από τις πολιτισμικές υποδείξεις στο πλαίσιο της διαρκούς και δυναμικής σύγκρουσης ηδονής-πραγματικότητας.

Αποκλίσεις στην ανάπτυξη της σεξουαλικότητας

Η αναπτυξιακή πορεία που μελετήθηκε ως τώρα μπορεί να συναντήσει εμπόδια σε κάθε καμπή της. Στην πραγματικότητα είναι στατιστικά αδύνατο να υπάρξει έστω κι ένα άτομο που να ακολουθήσει την πορεία αυτή χωρίς προβλήματα. Αυτή η «απόλυτα φυσιολογική» ανάπτυξη που είναι πρακτικά ανέφικτη μας είναι χρήσιμη μόνο σαν πλαίσιο αναφοράς, με τον ίδιο τρόπο που κατά την εξέταση ενός προβλήματος στη φυσική μπορούμε να θεωρήσουμε συμβατικά δυνάμεις όπως η τριβή αμελητέες παρότι στη φύση είναι πάντα παρούσες και αλλοιώνουν αναγκαστικά το αποτέλεσμα. Άλλωστε η θεώρηση της «φυσιολογικής» αναπτυξιακής πορείας της σεξουαλικότητας στηρίχθηκε εξ' αρχής σε συμπεράσματα που προέκυψαν από την ανάλυση παθολογικών περιπτώσεων. Η ψυχανάλυση ξεκίνησε ως μέθοδος για τη θεραπεία των νευρώσεων και στην πορεία μετεξελίχθηκε σε συνολική θεώρηση του ανθρώπου. Φυσιολογικό και παθολογικό νοούνται ως δύο ακραία σημεία, στο συνεχές μεταξύ των οποίων κινείται η συμπεριφορά των ανθρώπων. Οι δε χαρακτηρισμοί «φυσιολογικό» και «νοσηρό-παθολογικό» είναι καθαρά συμβατικοί και σχετίζονται με το επίπεδο λειτουργικότητας του ατόμου.

Η λίμπιντο, η σεξουαλική ορμή δηλαδή, στρέφεται προς κάποιο αντικείμενο με σκοπό την επίτευξη ηδονής και διαμέσου αυτής την εκτόνωση της ίδιας (μέσω μιας ενέργειας που ονομάζεται στόχος στην ψυχαναλυτική ορολογία). Το αντικείμενο αυτό (το αντικείμενο εδώ με τη συνηθισμένη έννοια) μπορεί να είναι τόσο μέρος του εξωτερικού κόσμου, όσο και κάποιο μέρος του σώματος του ίδιου του ατόμου. Στην πρώτη περίπτωση μιλάμε για *λίμπιντο του αντικειμένου* (εδώ το αντικείμενο με την ψυχαναλυτική έννοια), στη δεύτερη για *λίμπιντο του Εγώ* ή *ναρκισσιστική λίμπιντο* (Φρόντ, Εισαγωγή στο ναρκισσισμό, 1991γ). Στα πρώτα βήματά της είναι συνδεδεμένη με ένα αντικείμενο,

¹³ Η άποψη αυτή αργότερα θα αναθεωρηθεί (Φρόντ, Εισαγωγή στο ναρκισσισμό, 1991γ).

το στήθος κατά το θηλασμό. Ωστόσο δε μιλάμε ακόμα για εκλογή αντικειμένου, γιατί η διάκριση Εγώ και εξωτερικού κόσμου βρίσκεται εν τη γενέσει της. Επίσης, η σεξουαλική ορμή είναι ακόμη στενά συνδεδεμένη με την ορμή της συντήρησης διαμέσου της λήψης τροφής. Αυτές είναι και οι δύο πρωταρχικές ορμές που υποθέτει η ψυχανάλυση¹⁴ (Φρόντ, Ορμές και ορμικά πεπρωμένα, 1991γ) Όταν η πρώτη διαχωριστεί από τη δεύτερη στρέφεται προς το Εγώ, εκφράζεται αυτοερωτικά. Αν η έκφραση αυτή συναντήσει εμπόδια, η λίμπιντο είτε *καθηλώνεται* είτε *επαναστρέφεται* σε προηγούμενες εκφράσεις. Σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, είναι αναπόφευκτο να συμβούν και τα δύο. Θα δούμε τώρα από τι θα καθοριστεί και τι θα καθορίσει αυτό.

Η σεξουαλική δραστηριότητα του παιδιού σε κάθε στάδιο ανάπτυξης προσκρούει αφενός στην υλική πραγματικότητα, αφετέρου σε μια σειρά αναπτυσσόμενων ψυχικών αντιστάσεων, κυρίως προϊόντων της πολιτισμικής διαπαιδαγώγησης, όπως είναι η αηδία, η αιδώς, οι αισθητικές απαιτήσεις, ο πόνος κ.α. Το εγώ προσπαθεί αφενός να πάρει ηδονή, αφετέρου να αποφύγει τη δυσαρέσκεια. Η ένταση της λίμπιντο από τη μία και της απαγόρευσης από την άλλη συνθέτουν μια σύγκρουση και πιέζουν το εγώ να κινηθεί προς κάποια κατεύθυνση. Στην καλύτερη περίπτωση η σεξουαλική δραστηριότητα ως τέτοια διατηρείται σε έναν βαθμό, συγχρόνως όμως περιορίζεται (π.χ. κατά το πρωκτικό στάδιο η απαγόρευση των γονιών περιορίζει το παιχνίδι στο χώρο της τουαλέτας και επιβάλλει κανόνες υγιεινής, αφήνει όμως ένα μικρό περιθώριο ελευθερίας πίσω από την κλειδωμένη πόρτα). Η λίμπιντο τώρα εκτονώνεται μεν αλλά ατελώς. Το περίσσειμά της θα διοχετευθεί αλλού, αποσεξουαλικοποιημένο, π.χ. στο παιχνίδι. Όποια και να είναι η έκφραση αυτή, θα έχει σίγουρα κάποια σχέση, θα λέει κάτι με πλάγιο τρόπο για την αρχική πηγή της, την αρχική επιθυμία. Αυτό για την ψυχανάλυση είναι πολύ σημαντικό. Ακόμη κι έτσι πάντως, η λίμπιντο εκτονώνεται απόλυτα ικανοποιητικά μόνο με την άνευ όρων εκπλήρωση της αρχικής επιθυμίας. Εφόσον αυτή δεν επιτυγχάνεται, η λίμπιντο ψάχνει να βρει μια νέα δίοδο και θα τη βρει στην επόμενη ερωτογενή ζώνη, στο επόμενο στάδιο ανάπτυξης, όπου ο κύκλος επαναλαμβάνεται. Στη διάρκεια της λανθάνουσας περιόδου, οι ψυχικές αντιστάσεις για τις οποίες μιλήσαμε ενισχύονται. Αυτές θα αποτελέσουν τα όρια εντός των οποίων θα κινηθεί η ενήλικη σεξουαλικότητα – όρια ως προς το στόχο και ως προς το αντικείμενο της λίμπιντο. Το περίσσειμα της λίμπιντο εκφράζεται με μη σεξουαλικό τρόπο και στην καλύτερη περίπτωση *μετουσιώνεται*.

Πολλές φορές ωστόσο η ισοροπία αυτή δεν επιτυγχάνεται με αποτέλεσμα είτε η λίμπιντο, είτε η απαγόρευση να επιβάλλονται σχεδόν ολοκληρωτικά. Εάν επικρατήσει η πρώτη, η σεξουαλική

¹⁴ Τα δύο είδη ορμών, σεξουαλικές και ορμές της συντήρησης ή *ορμές του εγώ*, αντιστοιχούν σε βιολογικό επίπεδο στην ανάγκη (ένστικτο) συντήρησης του είδους και του ατόμου αντίστοιχα (Φρόντ, Το ενδιαφέρον της ψυχανάλυσης, 1979).

δραστηριότητα συνεχίζεται αδιαφορώντας για τις αντιστάσεις ή και συνδέοντας σταδιακά τις αντιστάσεις αυτές με τη βίωση ηδονής. Το εγώ δεν έχει τώρα κίνητρο να αναζητήσει την ηδονή σε νέες περιοχές και έτσι καθυστερεί ή και δεν προχωράει στο επόμενο στάδιο ανάπτυξης. Η λίμπιντο έχει καθηλωθεί σε ένα παιδικό στάδιο ανάπτυξης της σεξουαλικότητας. Εάν η απαγόρευση επιβληθεί, η σεξουαλική επιθυμία απωθείται και η δραστηριότητα αποσεξουαλικοποιείται. Σε αυτή την περίπτωση η λίμπιντο δεν εκτονώνεται καθόλου ικανοποιητικά. Είτε λοιπόν καθλώνεται εντείνοντας την προσπάθεια να αποκομίσει ηδονή με μη σεξουαλικό τρόπο, είτε επαναστρέφεται, το παιδί δηλαδή επιστρέφει σε μια δραστηριότητα που αποτέλεσε στο παρελθόν πηγή ηδονής, για να καθηλωθεί εκεί. Δεν πρέπει να συγχέεται η καθήλωση και η επαναστροφή με την απώθηση. Η καθήλωση σε ένα στάδιο ορίζει την ερωτογενή ζώνη όπου το εγώ θα αναζητεί την ηδονή. Η απώθηση, στο βαθμό που είναι επιτυχής καθιστά τη σεξουαλική επιθυμία για αυτή τη ζώνη ασυνείδητη, αποσεξουαλικοποιεί την επιθυμία. Όπου η λίμπιντο έχει αποφύγει την απώθηση, οι ψυχικές αντιστάσεις που υπερνικήθηκαν μπορεί τελικά να καταφέρουν να επιβληθούν σε ένα βαθμό στη διάρκεια της λανθάνουσας περιόδου. Όπου πάντως απωθήθηκε, αυτές σίγουρα θα εδραιωθούν. Με την είσοδο στην εφηβεία, υπό τις απαιτήσεις της ενήλικης σεξουαλικής ζωής, οι παιδικές ορμές αποδुकνεύονται ανίκανες να επιτελέσουν το ρόλο τους, να ταχθούν στην υπηρεσία της αναπαραγωγής.

Σεξουαλικές διαστροφές

Ας δούμε πρώτα την περίπτωση που η λίμπιντο επιβλήθηκε της απαγόρευσης. Καθλώθηκε λοιπόν σε ένα στάδιο όπου είναι ακόμη παιδική, πολύμορφα διεστραμμένη. Έχει διατηρήσει τον παιδικό της στόχο ή το παιδικό της αντικείμενο. Στόχος της δεν είναι η «φυσιολογική» συνουσία, αλλά η θέαση (ηδονοβλεψία-επιδειξιomanία), το άγγιγμα, η επαφή του στόματος με τα γεννητικά όργανα, η πρόκληση πόνου (σαδισμός-μαζοχισμός). Τα ζεύγη αντιθέτων (ηδονοβλεψία-επιδειξιomanία, σαδισμός-μαζοχισμός) είναι αμφιθυμικά και εμφανίζονται σε περιπτώσεις καθήλωσης στο πρωκτικό στάδιο. Η πρόκληση πόνου ενεργητική ή παθητική έχει τις ρίζες της στη σύνδεση ηδονής και πόνου, χαρακτηριστική του σταδίου αυτού. Όλοι αυτοί οι σεξουαλικοί στόχοι απαντώνται και στη φυσιολογική ενήλικη σεξουαλικότητα, προπαρασκευαστικά προς τον τελικό στόχο. Για σεξουαλικές διαστροφές μιλάμε στην περίπτωση που αντικαθιστούν τον κανονικό σεξουαλικό στόχο. Διεστραμμένη μπορεί να είναι η λίμπιντο και ως προς το αντικείμενό της. Σεξουαλικό αντικείμενο μπορεί να αποτελέσει ένα άτομο του ίδιου φύλου (ομοφυλοφιλία), ένα παιδί (παιδοφιλία), ένα ζώο (κτηνοβασία), ένα πτώμα (νεκροφιλία) κλπ. Ο χαρακτηρισμός «διεστραμμένος» δεν ενέχει αξιολογικό πρόσημο. Αν θεωρήσουμε την ικανή για αναπαραγωγή

συνουσία ως κανονικό σεξουαλικό στόχο, τότε διεστραμμένη είναι αυτομάτως οποιαδήποτε άλλη σεξουαλική έκφραση, όπως αυτή του παιδιού και ως ένα βαθμό οποιουδήποτε ενήλικου.

Νεύρωση

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τις περιπτώσεις εκείνες που η απαγόρευση επιβλήθηκε υποχρεώνοντας τη σεξουαλική επιθυμία σε απώθηση. Η αντίσταση, προϊόν αφομοίωσης της απαγόρευσης, ενισχύεται ακόμη περισσότερο κατά τη λανθάνουσα περίοδο και οι σεξουαλικές απαιτήσεις της εφηβείας βρίσκουν το εγώ εντελώς απροετοίμαστο. Αντίθετα με την περίπτωση των διαστροφών, εδώ ο στόχος της λίμπιντο δεν είναι καν σεξουαλικός. Οι ψυχικές αντιστάσεις που στους διεστραμμένους δε λαμβάνονται καν υπόψιν, εδώ είναι αξεπέραστες και δεν αφήνουν κανένα σχεδόν περιθώριο σεξουαλικής δραστηριότητας. Το «κανονικό» σεξουαλικό αντικείμενο (τα γεννητικά όργανα του αντίθετου φύλου) προκαλούν αηδία, η ιδέα της συνουσίας προκαλεί φόβο, η γύμνια αποφεύγεται για λόγους αιδούς. Η πραγματική σεξουαλική δραστηριότητα λοιπόν εκλείπει ή παρουσιάζεται μειωμένη και σε κάθε περίπτωση μη ικανοποιητική. Η λίμπιντο όμως τώρα, με τη ραγδαία σωματική ανάπτυξη και την ωρίμανση των γεννητικών οργάνων που συνοδεύουν την εφηβεία, συσσωρεύεται και πιέζει το εγώ. Όσο δεν εκτονώνεται άμεσα με σεξουαλική δραστηριότητα θα βρίσκει πλάγιους τρόπους έκφρασης. Αυτό είπαμε ότι συμβαίνει ούτως ή άλλως με το περίσσειμα της λίμπιντο στους υγιείς, εδώ όμως το περίσσειμα αυτό είναι πολύ μεγαλύτερο. Ένας κοινός σε όλους τους ανθρώπους, μικρούς και μεγάλους, ομαλούς και ανώμαλους, τρόπος έκφρασης της περισσευόμενης λίμπιντο, του κομματιού της εκείνου που δεν εκτονώθηκε σεξουαλικά, είναι η εκπλήρωση της ανεκπλήρωτης επιθυμίας στο όνειρο. Αν ο λόγος που δεν μπόρεσε να εκτονωθεί άμεσα η λίμπιντο είναι υλικός, συγκυριακός (π.χ. ανικανότητα έυρεσης ερωτικού συντρόφου) τότε η σεξουαλική επιθυμία δε χρειάζεται αναγκαστικά να απωθηθεί. Αυτό καθίσταται αναγκαίο όταν η ίδια η επιθυμία σαν τέτοια και ανεξάρτητα από την προσδοκία πραγμάτωσής της εναντιώνεται στις ψυχικές αντιστάσεις του εγώ, στις απαγορεύσεις που έχει αφομοιώσει. Από την άλλη, ανεξάρτητα από τους λόγους, συγκυριακούς ή μη, αδυναμίας της λίμπιντο να εκτονωθεί άμεσα σεξουαλικά, η συσσώρευσή της δημιουργεί μια πιεστική για το εγώ ένταση που μετά από κάποιο σημείο αναγκάζει το εγώ να απωθήσει την επιθυμία. Η ελλιπής λοιπόν ενήλικη σεξουαλική δραστηριότητα μπορεί να είναι αποτέλεσμα των απωθήσεων της παιδικής σεξουαλικότητας, αλλά απώθηση μπορεί να συντελεστεί και κατά την εφηβεία ακριβώς εξ' αιτίας της έλειψης αυτής στο παρόν. Η λίμπιντο που έχει για οποιοδήποτε λόγο συσσωρευτεί στον οργανισμό, αν για οποιονδήποτε λόγο δεν εκτονωθεί σεξουαλικά, τότε α) θα εκτονωθεί με άλλον τρόπο και β) θα πιέσει τις ανεκπλήρωτες επιθυμίες σε απώθηση. Η απώθηση χρησιμοποιείται από το εγώ ως άμυνα ενάντια στη δυσφορία που προκαλεί η ένταση της επιθυμίας – μιας επιθυμίας που

έμμεσα ή άμεσα εμποδίζεται από την πραγματικότητα. Η μη σεξουαλική έκφραση της λίμπιντο, το όνειρο για παράδειγμα μπορεί να είναι μια απευθείας αντανάκλαση της πραγματικής επιθυμίας όταν αυτή εμποδίζεται στη δεδομένη στιγμή μόνο από τις αντικειμενικές συνθήκες. Στο βαθμό που η απαγόρευση της επιθυμίας έχει αφομοιωθεί, η σεξουαλική επιθυμία ως τέτοια έχει απωθηθεί, έχει αποσεξουαλικοποιηθεί, θα περιμένουμε και το όνειρο (το ονειρικό περιεχόμενο) να εκφράζει διαστρεβλωμένα την επιθυμία – σε κάθε περίπτωση πάντως διατηρεί μια πλάγια τουλάχιστον σύνδεση με αυτήν. Άλλοι τρόποι εκτόνωσης της συσσωρευμένης λίμπιντο είναι το παιχνίδι, το χιούμορ, οι παραπραξίες που πάντα λένε κάτι με έμμεσο τρόπο για την επιθυμία. Θα επανέλθουμε σε αυτά αργότερα. Εδώ όμως μας ενδιαφέρει μια ιδιαίτερη περίπτωση, εκείνη στην οποία η άμεση εκτόνωση της λίμπιντο είναι ελάχιστη ή και καθόλου. Η εκτόνωση της λίμπιντο γίνεται σχεδόν εξ' ολοκλήρου με μη σεξουαλικούς τρόπους και οι τρόποι που προαναφέραμε δεν είναι καθόλου επαρκείς για ένα τέτοιο έργο. Η έκφραση που αναλαμβάνει αυτό το ρόλο είναι το σύμπτωμα: το σύμπτωμα είναι η σεξουαλική δραστηριότητα των νευρωτικών και η νεύρωση αποτελεί το αρνητικό της διαστροφής (Φρόντ, 1991β). Μίλησα ήδη για τη νεύρωση, το σύμπτωμα και την ψυχαναλυτική θεραπεία στο κεφάλαιο για τις βασικές αρχές της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Θα παραθέσω τώρα ένα παράδειγμα (Φρόντ, 2010α)

Μία κυρία τριάντα περίπου ετών που ζούσε χρόνια χωρισμένη από τον άντρα της και απομονωμένη στο σπίτι της επαναλάμβανε αρκετές φορές την ημέρα την εξής στερεότυπη διαδικασία: Έτρεχε από ένα δωμάτιο του σπιτιού σε ένα άλλο, καθόταν στο τραπέζι και καλούσε την υπηρέτρια στην οποία έδινε μια ασήμαντη εντολή ή και την έδιωχνε χωρίς λόγο. Ερωτώμενη γιατί το κάνει αυτό δεν ήταν σε θέση να απαντήσει. Η ανάλυση αποκάλυψε τη σχέση αυτής της δραστηριότητας με μιαν ανάμνηση. Την πρώτη νύχτα του γάμου της απεκαλύφθη το πρόβλημα ανικανότητας που αντιμετώπιζε ο σύζυγός της. Πολλές φορές κατά τη διάρκεια της νύχτας, εκείνος έτρεχε από το δωμάτιό του στο δικό της για μια ακόμη προσπάθεια χωρίς ωστόσο καμμία επιτυχία. Κάποια στιγμή απογοητευμένος σχολίασε ότι αυτά τα δρομολόγια είναι αρκετά για να τον ντροπιάσουν στα μάτια της υπηρέτριας και, έχοντας πει αυτά, έχυσε κόκκινο μελάνι στο σεντόνι του κρεβατιού, όχι όμως στο προβλεπόμενο σημείο. Όταν ο ψυχαναλυτής οδηγήθηκε στο δωμάτιο με το τραπέζι ανακάλυψε έναν κόκκινο λεκέ στο τραπεζομάντιλο. Ο λεκές βρισκόταν στη μεριά από την οποία έμπαινε η υπηρέτρια, ενώ η κυρία καθόταν σε αυτές τις περιπτώσεις σε θέση τέτοια που να τραβά την προσοχή στο λεκέ. Το νόημα του συμπτώματος λοιπόν αποκαλύπτεται. Η ασθενής παίρνει τη θέση του συζύγου και τρέχει από το ένα δωμάτιο στο άλλο. Το τραπέζι υποκαθιστά το κρεβάτι ως σύμβολο, όπως συμβαίνει στα όνειρα. Καλώντας την υπηρέτρια, αφήνοντας την να δει, είναι σαν να λέει «ορίστε, όλα είναι όπως πρέπει, δεν ρεζιλεύομαι γιατί δεν είμαι ανίκανος». Αν ο

σύζυγος δεν είναι ανίκανος, το κέρδος για την ασθενή μας είναι προφανές. Το σύμπτωμα λοιπόν καταφέρνει ότι και το όνειρο – την εκπλήρωση μιας επιθυμίας. Είναι παράγωγο μιας ασυνείδητης επιθυμίας, διαστρεβλωμένο έτσι που να του επιτρέπεται να γίνει συνειδητό με τις ίδιες μεθόδους – μετάθεση, συμπύκνωση- που χρησιμοποιήθηκαν και στο όνειρο.

Άγχος

Είπαμε ότι το περίσσειμα της λίμπιντο που δεν εκτονώνεται πιέζει το εγώ [βοηθητικός εδώ είναι ο όρος *λιμνάζουσα λίμπιντο* που εισάγει ο Βίλχελμ Ράιχ (1981)]. Το πιεστικό αυτό συναίσθημα είναι ακριβώς το άγχος. Γιατί παίρνει αυτή τη μορφή και σε ποιά βαθμό είναι αυτή η μεταμόρφωση καθαρά σωματικό φαινόμενο ή προϊόν νοητικών διαδικασιών δεν μπορούμε προς το παρόν να το πούμε. Οι αγχώδεις νευρώσεις ωστόσο εμφανίζονται σταθερά σε ανθρώπους που ασκούν διακεκομμένη συνουσία για να αποφύγουν π.χ. την τεκνοποίηση (Φρόντ, 2010β). Από την άλλη, ξέρουμε ότι το άγχος λειτουργεί ως σήμα κινδύνου, προετοιμάζει το εγώ για να προφυλαχτεί από κάποια εξωτερική απειλή. Από αυτή την άποψη είναι έκφραση της ορμής της συντήρησης. Και στην περίπτωση του φαινομενικά αδικαιολόγητου άγχους, η λειτουργία του είναι ακριβώς η ίδια. Προφυλάσσει το εγώ απέναντι σε μια απειλή. Η απειλή εδώ είναι η απαίτηση της λίμπιντο ή πιο σωστά οι δυσάρεστες συνέπειες που θα ακολουθήσουν σε περίπτωση ικανοποίησής της. Πρότυπο για αυτό το άγχος είναι το άγχος ευνουχισμού. Αφενός λοιπόν τροφοδοτείται από τη λίμπιντο, τη σεξουαλική ορμή, αφετέρου αποτελεί έκφραση της ορμής της συντήρησης αφού προστατεύει το εγώ δεσμεύοντας τη λίμπιντο. Εδώ τίθεται ένα ποσοτικό ζήτημα. Η αύξηση της συσσωρευμένης λίμπιντο αυξάνει την πίεση προς το εγώ. Το άγχος χρησιμοποιήθηκε ως άμυνα, αλλά τώρα βιώνεται αυτό το ίδιο ως ιδιαίτερα επίπονο. Η λίμπιντο πρέπει να δεσμευτεί κάπου αλλού, να εκτονωθεί με πιο αποτελεσματικό τρόπο. Και θα το κάνει δημιουργώντας το σύμπτωμα. Το σύμπτωμα αποτελεί εν τέλει δευτερογενή επεξεργασία της επιθυμίας με σκοπό την ικανοποίησή της εδώ και τώρα.

Τελικά για τη σεξουαλική ανάπτυξη του ατόμου μπορούμε να πούμε ότι: *«Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι διαστροφές έχουν μεν κάτι το έμφυτο ως βάση, αλλά κάτι που είναι έμφυτο σε όλους τους ανθρώπους, ως προδιάθεση μπορεί να ταλαντεύεται στην έντασή του και περιμένει να αναδειχθεί από τις επιρροές της ζωής. Πρόκειται για έμφυτες, υπαρκτές στην ιδιοσυστασία ρίζες της σεξουαλικής ορμής, οι οποίες σε μια σειρά περιπτώσεων αναπτύσσονται σε πραγματικούς φορείς της σεξουαλικής δραστηριότητας (ανώμαλοι), άλλες φορές υφίστανται ανεπαρκώς καταπίεση (απόθηση), οπότε με πλάγιο τρόπο ως συμπτώματα ασθένειας μπορούν να επισύρουν μεγάλο μέρος της σεξουαλικής ενέργειας, ενώ στις ευνοϊκότερες περιπτώσεις, ανάμεσα στα δύο άκρα, με αποτελεσματικό περιορισμό και άλλες επεξεργασίες επιτρέπουν να δημιουργηθεί η λεγόμενη ομαλή σεξουαλική ζωή»* (Φρόντ,

1991β). Φτάσαμε έτσι στο τέλος της πρώτης περιόδου της φροϋδικής σκέψης και στην αρχή του Α' παγκοσμίου πολέμου.

3. Πέραν της αρχής της ηδονής

Κεντρική ιδέα στην ψυχαναλυτική θεωρία είναι αυτή της σύγκρουσης. Ως τώρα μιλούσαμε για μια σύγκρουση μεταξύ των σεξουαλικών ορμών (σεξουαλικά ένστικτα) και των ορμών του εγώ, τις οποίες θεωρήσαμε την έκφραση στο άτομο του ενστίκτου αυτοσυντήρησης. Για τα πρώτα λεμε ότι έχουν αντικείμενο (πραγματικό ή φανταστικό όπως στη νεύρωση) ενώ για τα δεύτερα το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι έχουν την προέλευσή τους από το εγώ. Υπάρχουν ωστόσο άτομα που διαλέγουν ως σεξουαλικό αντικείμενο τον ίδιο τον εαυτό τους. Τα άτομα αυτά ονομάστηκαν ναρκισσιστές (Φρόντ, 1991γ). Άλλες μορφές ναρκισσισμού αφορούν τα άτομα εκείνα που διαλέγουν ως αντικείμενο κάποιον που τους μοιάζει, κάποιον που είναι αυτό που οι ίδιοι ήταν ή κάποιον που είναι αυτό που οι ίδιοι θέλουν να είναι. Σε όλες τις περιπτώσεις το πρότυπο δεν είναι όπως θα περιμέναμε ο γονέας, ο τροφός, αυτός που παρείχε φροντίδα στο παιδί, αλλά το ίδιο το εγώ. Ο ναρκισσισμός όπως διατυπώνεται εδώ διαφέρει από τον αυτοερωτισμό που συναντήσαμε στις απαρχές της παιδικής σεξουαλικότητας. Κι αυτό διότι δεν προϋποθέτει την επαναστροφή σε κάποιο προγεννητικό στάδιο ανάπτυξης της λίμπιντο. Ο σεξουαλικός στόχος μπορεί να μην παρουσιάζει καμμία απόκλιση από το φυσιολογικό. Εκείνο που αλλάζει είναι το αντικείμενο.

Μία άλλη αντίφαση προκύπτει από την εξέταση του άγχους. Αν το άγχος είναι όπως υποτέθηκε έκφραση των ορμών του εγώ, τότε πώς γίνεται να τρέφεται από τη λίμπιντο, τη σεξουαλική δηλαδή ορμή, απέναντι στην οποία ακριβώς αντιστέκεται; Τι είναι αυτό που αντιστέκεται και που βρίσκει τη δύναμη να αντισταθεί;

Η διαφορά του εγώ με το αντικείμενο θα πρέπει να νοηθεί ως διαφορά *τοπική* και όχι *ποιοτική* (Φρόντ, Πέραν του στοιχείου της ηδονής, χ.χ.). Το εγώ τότε είναι η αρχική δεξαμενή της λίμπιντο, η οποία (η λίμπιντο) στη διάρκεια της ζωής του ατόμου προσκολλάται σε αντικείμενα και αποτραβιέται από αυτά ανάλογα με εσωτερικές και εξωτερικές συγκυρίες. *«Έτσι σχηματίζουμε την ιδέα μιας πρωταρχικής λιμπιντικής επένδυσης του Εγώ, από την οποία αργότερα γίνονται διοχετεύσεις στα αντικείμενα, η οποία όμως κατά βάθος παραμένει. Η σχέση προς τις επενδύσεις των αντικειμένων είναι ανάλογες εκείνων του σώματος ενός πρωτοπλασματικού οργανισμού προς τα ψευδοπόδια του»*

(Φρόντ, 1991γ, σ. 10). Τότε όμως προκύπτει ένα άλλο θεωρητικό εμπόδιο. Αν το εγώ δεν έχει δικές του ορμές, τότε η μόνη ορμή που μένει είναι η σεξουαλική, η οποία είτε δρα ανεσταλμένα προς το εγώ είτε εξωτερικεύεται ως μη ανεσταλμένη σεξουαλικότητα. Αν δηλαδή το εγώ νοείται μόνο τοπικά, τότε πού βρίσκει τη δύναμη να επιβάλλεται, να απωθεί, να διαστρεβλώνει, να λογοκρίνει; Αυτό θα το καταφέρνει αξιοποιώντας την ενέργεια της σεξουαλικής ορμής, τη λίμπιντο, όταν αυτή προσκολλάται στο εγώ. Όταν όμως εγκαταλείπει το εγώ και επενδύεται σε ένα αντικείμενο δεν θα μπορεί πια να διαστρεβλωθεί. Τότε όμως πώς εξηγείται η επιθετικότητα είτε έχει σεξουαλικό χαρακτήρα (σαδισμός) είτε όχι; Στη θεωρία για τη σεξουαλικότητα είπαμε ότι το εγώ συνδέει το αίσθημα ηδονής με αυτό του πόνου κατά τη διάρκεια του πρωκτικού σταδίου οργάνωσης της λίμπιντο. Με βάση τη νέα θεώρηση για την κίνηση της λίμπιντο ανάμεσα σε εγώ και αντικείμενα, μια τέτοια σύνδεση μπορεί να ισχύει μόνο στην περίπτωση που η λίμπιντο δεσμεύεται στο εγώ (οπότε το τελευταίο μπορεί να επηρεάσει τη λίμπιντο) και όχι όταν στρέφεται προς εξωτερικά αντικείμενα. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί ο μαζοχισμός (πρόκληση πόνου στο εγώ), όχι όμως και ο σαδισμός (πρόκληση πόνου στο αντικείμενο). Υπάρχουν λοιπόν και άλλα ένστικτα που δρουν κατευθυνόμενα είτε προς το εγώ είτε προς τα αντικείμενα. Και η επιρροή της φιλοσοφίας του Σοπενχάουερ είναι φανερή σε αυτή τη νέα διατύπωση της σύγκρουσης μεταξύ ενστίκτων της ζωής (Έρωσ) που περιλαμβάνουν τόσο τα σεξουαλικά ένστικτα όσο και τα ένστικτα της αυτοσυντήρησης, και ενστίκτων του θανάτου (Φρόντ, Πέραν του στοιχείου της ηδονής, χ.χ.).

Τάση για επανάληψη

Με το τέλος του πολέμου ο Φρόντ άρχισε να δέχεται πολλούς ασθενείς που έπασχαν από αυτό που ονομάστηκε τραυματική νεύρωση. Η τραυματική νεύρωση αναφέρεται σε περιπτώσεις όπου ένα τραυματικό γεγονός καθόλα συνειδητό παραλύει τον οργανισμό. Τα όνειρα των ασθενών αυτών είναι αναπαραστάσεις του αρχικού γεγονότος και συνοδεύονται από ανάλογα συναισθήματα. Οι ασθενείς είναι ανίκανοι να παράγουν οποιοδήποτε συνειρμό σχετικά με τα μέρη του ονείρου. Τα όνειρα αυτά φαίνεται να αντιφάσκουν με το σκοπό του ονείρου όπως τον γνωρίζουμε, την ικανοποίηση δηλαδή μιας επιθυμίας. Ο ονειρευόμενος αναβιώνει τη δυσάρεστη επιθυμία χωρίς μέσα σε αυτή την παράσταση να εκφράζεται με οποιοδήποτε τρόπο η ελπίδα ανάρρωσης ή έστω η επίτευξη μιας συνδεόμενης με το γεγονός ικανοποίησης. Ο συμβιβασμός δηλαδή μεταξύ επιθυμίας και απαγόρευσης δεν πραγματοποιείται, με άλλα λόγια η λειτουργία του ονείρου έχει αποτύχει. Η απόκτηση της ηδονής φαίνεται εδώ να μην παίζει κανένα ρόλο. Η αρχή της ηδονής λοιπόν αμφισβητείται ως απόλυτη (έστω ως αρχή της πραγματικότητας) ρυθμιστική αρχή της ζωής. Εκείνο που μένει είναι ένας καταναγκασμός για επανάληψη. Αυτή την τάση για επανάληψη την παρατηρούμε και αλλού, π.χ. στο παιδί που επιθυμεί να ακούσει την ίδια ιστορία ξανά και ξανά ή

επαναλαμβάνει το ίδιο παιχνίδι διαρκώς. Στις περιπτώσεις αυτές βέβαια η τάση για επανάληψη είναι σύμφωνη με την αρχή της ηδονής, το γεγονός ωστόσο ότι μπορεί όπως στην τραυματική νεύρωση να λειτουργεί εις βάρος της οδήγησε το Φρόντ να υποθέσει ότι πρόκειται για μια πρωτογενή διαδικασία πιο βασική από την αρχή της ηδονής.

Ας δούμε καταρχάς ποιά η λειτουργικότητα μιας τέτοιας τάσης για επανάληψη. Επιστρέφοντας στην τραυματική νεύρωση αναρωτιόμαστε τι είναι αυτό που καθιστά ένα γεγονός ικανό να γίνει τραυματικό πέρα από απλώς δυσάρεστο. Γιατί όσο είναι απλά δυσάρεστο έχουμε δει ότι η αρχή της ηδονής έχει τον τρόπο να το αντιμετωπίσει. Ξεχωρίζουμε τις έννοιες αγωνία, φόβος και τρόμος. Και οι τρεις καταστάσεις αποτελούν σήματα κινδύνου απέναντι σε μια εξωτερική ή εσωτερική απειλή. Στην αγωνία διακρίνουμε μια κατάσταση αναμονής και προετοιμασίας απέναντι στον επερχόμενο γνωστό ή άγνωστο κίνδυνο. Η έντασή της είναι ήπια, το συναίσθημα διάχυτο και μπορεί να διαρκέσει μεγάλο χρονικό διάστημα. Στο φόβο η κατάσταση είναι πιο εντοπισμένη. Αισθανόμαστε φόβο απέναντι σε μια απειλή συγκεκριμένη και το σήμα αυτό μας προετοιμάζει για μια αντίδραση. Ο τρόμος αναφέρεται σε ένα παρόμοιο συναίσθημα σε πολύ μεγαλύτερη ένταση, η οποία προκύπτει ακριβώς λόγω της ανετοιμοποίητάς μας, εμπεριέχει δηλαδή το στοιχείο της έκπληξης. Το εγώ δεν είναι προετοιμασμένο για μια τέτοια εισβολή ενέργειας (ένταση) και παραλύει. Σε αυτή την περίπτωση δεν μπορεί να λειτουργήσει η αρχή της ηδονής βάσει της οποίας το εγώ είτε θα συνέδεε το καινούργιο ερέθισμα με την τρέχουσα οργάνωση του είτε θα το απωθούσε. Εδώ έγκειται η λειτουργική αξία της επανάληψης. Το ερέθισμα εμμένει στη συνείδηση ωστόσο το εγώ να μπορέσει να το διαχειρισθεί, να αποκτήσει έλεγχο πάνω του.

Αρχή της Νιρβάνα

Ήδη από τις «Τρεις μελέτες για τη σεξουαλικότητα» είχε υποστηριχθεί η άποψη ότι κάθε ένταση είναι αναγκαστικά δυσάρεστη. Η άποψη αυτή τώρα καθίσταται θεμελιακή. Στη θέση της αρχής της ηδονής μπαίνει η *αρχή της Νιρβάνα* που είναι το αντίστοιχο στην ψυχανάλυση της αρχής της σταθερότητας στη φυσιολογία. Αυτό σημαίνει ότι ο οργανισμός δρα με σκοπό τη μείωση και ει δυνατόν το μηδενισμό των εντάσεων. Η αρχή της ηδονής όπως τη γνωρίζουμε εξυπηρετεί αυτόν ακριβώς το σκοπό. Επίτευξη ηδονής σημαίνει εκτόνωση της λίμπιντο, αποφόρτιση για τον οργανισμό. Η ηδονή λοιπόν είναι μέσο, όχι αυτοσκοπός. Πρότυπο αυτής της λειτουργίας αποτελεί η πράξη της συνουσίας. Τα προπαρασκευαστικά στάδια της συνοδεύονται αφενός από ένα αίσθημα ηδονής (διέγερση), αφετέρου από το δυσάρεστο αίσθημα της έντασης (βλ. κεφ. **σεξουαλικότητα στην εφηβεία**). Η δράση δε θα συνεχιζόταν αν έλειπε ένα από τα δύο. Η ένταση είναι εκείνη που αναγκάζει τον οργανισμό να δράσει ενώ η ηδονή του υποδεικνύει την κατεύθυνση. Πράγματι, όταν

με τον οργανισμό επιτυγχάνεται η τελική ηδονή που δε συνοδεύεται από καμμία ένταση, τότε παύει κάθε δράση. Αυτή η αρχή της Νιρβάνα είναι η έκφραση του ενστίκτου του θανάτου.

Η τελευταία διατύπωση για αυτό το πρόβλημα είναι η εξής: Η αρχή της Νιρβάνα εκφράζει την τάση της ορμής του θανάτου, η αρχή της ηδονής την αξίωση της λίμπιντο και η αρχή της πραγματικότητας την επιρροή του εξωτερικού κόσμου. *«Καμμία από τις τρεις αρχές δεν μπορεί πράγματι να εξουδετερωθεί από τις άλλες. Κατά κανόνα καταφέρνουν να ανέχονται η μία την άλλη, μολονότι μερικές φορές οι συγκρούσεις είναι αναπόφευκτες, καθώς επιδιώκεται από τη μια μεριά η ποσοτική ελάττωση του φορτίου των ερεθισμάτων, από την άλλη ένας ποιοτικός χαρακτήρας του και τέλος μια χρονική αναβολή της απόκρουσης των ερεθισμάτων και μια προσωρινή ανοχή της δυσάρεστης έντασης. Το συμπέρασμα από αυτή τη συλλογιστική είναι ότι ο χαρακτηρισμός της αρχής της ηδονής ως φρουρού της ζωής δεν μπορεί να αμφισβητηθεί»* (Φρόντ, Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού, 1991γ, σ. 45). Ένα καλό παράδειγμα τώρα είναι ο ύπνος. Ο οργανισμός έχει ξοδέψει το μεγαλύτερο μέρος της ενέργειάς του και ελείπει εντάσεων επιζητά την απομάκρυνση από τον εξωτερικό κόσμο, έναν μικρό θάνατο. Ακόμη και τότε η λίμπιντο δεν έχει μηδενισθεί τελείως και αξιώνει ικανοποίηση. Το όνειρο είναι ο τέλειος συμβιβασμός μεταξύ των δύο ορμών. Η λίμπιντο ικανοποιείται (μερικώς βέβαια) παραισθητικά με αποτέλεσμα οι όποιες εντάσεις να μειωθούν και να μην διαταράξουν τη «νιρβάνα» του εγώ. Αυτή πάντως η ανάγνωση των πραγμάτων κατατάσσει το Φρόντ στους συντηρητικούς στοχαστές. Αν το πρώτο μέρος του έργου του Φρόντ αναδεικνύει de facto την πολιτιστική καταπίεση ως τον υπ' αριθμόν ένα αιτιολογικό παράγοντα για τη νεύρωση¹⁵, το δεύτερο μέρος μεταφέρει το κέντρο βάρους της σύγκρουσης και άρα και της καταπίεσης εντός του ατόμου ως αναπόφευκτο κομμάτι της φύσης του.

Το ένστικτο του θανάτου

Η κλινική παρατήρηση έδωσε την αφορμή για την υποστήριξη του ενστίκτου του θανάτου, ωστόσο η ύπαρξή του θα πρέπει να αιτιολογηθεί και φυλογενετικά. Η επίκληση του αντίστοιχου σεξουαλικού ενστίκτου δικαιολογείται εύκολα καθώς η λειτουργία του στην αναπαραγωγή δεν αμφισβητείται. Το ίδιο θα πρέπει να αποδειχθεί και σε αυτή την περίπτωση.

Η τάση για επανάληψη στην οποία αναφερθήκαμε είναι το πρότυπο λειτουργίας ενός ενστίκτου. Σε κάθε ζωντανό οργανισμό υπάρχει η τάση για επαναφορά στην προηγούμενη κατάσταση. Στο πρώτο πέρασμα από την ανόργανη στην οργανική ύλη, στο πρώτο πέρασμα δηλαδή από κάτι άψυχο σε κάτι ζωντανό θα υπήρχε πάλι αυτή η τάση. Στο «Πέρα από την αρχή της ηδονής»

¹⁵ Ο καπιταλισμός θα πρέπει να κριθεί όχι μόνο ως σύστημα που παράγει οικονομικές αδικίες αλλά και ως το σύστημα εκείνο που έχει νευρωτικοποιήσει σε ιστορικά πρωτοφανή βαθμό την κοινωνία (Σνάιντερ, 1975).

γίνεται αναφορά σε κάποια πειράματα με πρωτοπλασματικούς οργανισμούς. Σε ένα από αυτά, ο ερευνητής μελετά ένα εγχυματογενές ζούφιο, έναν μονοκύτταρο οργανισμό που πολλαπλασιάζεται με διαίρεση σε δύο άτομα. Τοποθετούσε κάθε φορά το ένα από τα δύο άτομα σε καθαρό νερό και αυτή η διαδικασία συνεχίστηκε μέχρι τη γενιά 3092. Το άτομο που κάθε φορά δεν έμπαινε στο νερό πέθαινε ενώ το άλλο επιβίωνε. Ουσιαστικά ένα τέτοιο πρώτιστο μπορούσε να ζήσει επ'αόριστον εφόσον δεχόταν την ευεργετική επίδραση του νερού. Σε συνδυασμό με άλλα πειράματα προέκυπτε ότι τα πρώτιστα πεθαίνουν από χημικές ουσίες που φέρουν τα ίδια εντός τους, ενώ η διάρκεια ζωής τους ανανεωνόταν όταν έρχονταν σε επαφή με άλλες χημικές ουσίες. Οι τελευταίες δεν είναι απαραίτητο να τους προσφέρονται τεχνητά· το ίδιο συμβαίνει όταν τα πρώτιστα ενώνονται μεταξύ τους σχηματίζοντας πιο σύνθετες κυτταρικές δομές. Αυτή η ένωση μεταξύ πρώτιστων για το σχηματισμό μιας νέας μορφής ζωής είναι η πρώτη μορφή «συνουσίας». Τα δε πρώτιστα ενώνονται και χωρίζονται, πράγμα που για τα ίδια σημαίνει αντίστοιχα ανανέωση και μείωση της διάρκειας ζωής τους. Βλέπουμε λοιπόν δύο τάσεις στα πρώτιστα: μια που ωθεί σε μετάβαση σε προηγούμενη κατάσταση και που αν φτάσει μέχρι τέλους καταλήγει στο θάνατο και μια αντίθετη που ωθεί στην ένωση με τον εξωτερικό κόσμο και συνεπαγόμενα στην ανανέωση της ζωής. Αυτές οι δύο στοιχειακές τάσεις που εμφανίζονται στους μονοκύτταρους οργανισμούς εξακολουθούν να υφίστανται στους δημιουργηθέντες από αυτούς πολυκύτταρους ως ένστικτα. Η δράση βέβαια των τελευταίων είναι εξαιρετικά πολυσύνθετη αλλά παρόλα αυτά καθορίζεται από αυτούς τους νόμους.

Τα δύο πάντως ένστικτα έχουν μια σημαντική διαφορά. Το σεξουαλικό εκπροσωπείται ενεργά από τη λίμπιντο ενώ τα συντηρητικά ένστικτα δεν έχουν κάτι αντίστοιχο. Άλλωστε ωθούν προς την αταραξία, προς τη μη δράση δηλαδή σε αντίθεση με τα σεξουαλικά. Ενεργά καθίστανται μόνο σε συνδυασμό με τα σεξουαλικά εκμεταλλευόμενα τη δύναμη της λίμπιντο, όπως π.χ. στο σαδισμό. Επίσης αρχικά είναι στραμμένα προς τα μέσα, προς τον ίδιο τον οργανισμό, αφού εκείνον προσπαθούν να επαναφέρουν στην ανόργανη κατάσταση. *«Θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι οι ορμές θανάτου είναι εκ φύσεως σιωπηλές και ότι ο θόρυβος της ζωής προκαλείται κυρίως από τον έρωτα. [...] Σύμφωνα με τη δική μας θέση, λόγω της μεσολάβησης του έρωτα, οι καταστροφικές ορμές άλλαξαν κατεύθυνση και αντί για τον εαυτό κατευθύνονται τώρα προς τον έξω κόσμο»* (Φρόντ, 2008, σ. 74).

Δεύτερη τοπική θεωρία

Για κάθε ζωντανό οργανισμό δεχόμαστε αξιωματικά τις εξής προτάσεις:

A) Ο οργανισμός δεν δρα αν δεν υπάρχει επιτακτική ανάγκη.

Β) Επιτακτική ανάγκη υπάρχει όταν ο οργανισμός βιώνει την παρούσα του κατάσταση ως δυσάρεστη. Αυτό συμβαίνει όταν στο εσωτερικό του υπάρχει ένταση.

Γ) Η δράση έχει ως στόχο τη μείωση της έντασης.

Αυτό που μεσολαβεί μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού το ονομάζουμε *Εγώ*. Το *Εγώ* το θεωρήσαμε μέχρι τώρα μια ως μια συνεκτική οργάνωση, ένα μέρος του ψυχικού μηχανισμού ανάμεσα στο εξωτερικό περιβάλλον και το ασυνείδητο-απωθημένο. Ας δούμε τώρα τη δομή του.

Αν θεωρήσουμε τον ψυχικό μηχανισμό αφαιρετικά ως μια σφαίρα, τότε στην επιφάνεια της σφαίρας αυτής βρίσκεται ένα τμήμα που λόγω της θέσης του κατέχει ιδιαίτερη αξία. Το τμήμα αυτό βρίσκεται ανάμεσα στον έξω κόσμο και τα βαθύτερα στρώματα της ψυχικής σφαίρας και είναι προσανατολισμένο προς τα έξω προκειμένου να δέχεται τους περιβαλλοντικούς ερεθισμούς. Πρόκειται για το σύστημα *Αντίληψη-Συνείδηση*. Το σύστημα αυτό βρίσκεται στον εξωτερικό φλοιό του κεντρικού νευρικού συστήματος. Οι ερεθισμοί που αυτό δέχεται έχουν τη μορφή ενέργειας διαφόρων εντάσεων και ποιοτήτων και προκαλούν υλικές μεταβολές στη σύσταση του. Αυτό το βλέπουμε να συμβαίνει στην ανάπτυξη του εμβρύου που αποτελεί και ανακεφαλαίωση της φυλογενετικής εξέλιξης (Φρόντ, Πέραν του στοιχείου της ηδονής, χ.χ.).

Για να περάσει η ενέργεια ενός ερεθίσματος, το νευρικό σήμα δηλαδή, από ένα σημείο του ΚΝΣ σε ένα άλλο θα πρέπει να υπερνικήσει μια αντίσταση. Σε σύγχρονη ορολογία νευροβιολογίας, ένα δυναμικό ενέργειας περνά από ένα νευρώνα στον επόμενο αν δεν ανακοπεί στη μεταξύ τους σύναψη. Αν η ενέργεια του ερεθίσματος δεν περάσει από το ένα σημείο στο άλλο, αυτό σημαίνει ότι δεσμεύτηκε στο πρώτο. Σε αυτή την περίπτωση το ερέθισμα έχει αφήσει στο εν λόγω σημείο, στον ψυχικό αυτόν τόπο, ένα μνημονικό ίχνος. Λέμε τότε ότι η ενέργεια του ερεθίσματος είναι πλέον δεσμευμένη και ότι το ερέθισμα είναι συνδεδεμένο. Καθένα από τα διαφορετικά συστήματα του ΚΝΣ είναι προορισμένο να δέχεται συγκεκριμένου τύπου ερεθίσματα και να τα συνδέει. Αυτό δεν συμβαίνει όμως και στο σύστημα Α-Σ. Αν το σύστημα αυτό συνέδεε ερεθίσματα, τότε σύντομα η ικανότητά του να αντιλαμβάνεται διαφορετικά ερεθίσματα θα περιοριζόταν. Το σύστημα αυτό, ακριβώς λόγω των υλικών μεταβολών που υπέστη εξελικτικά στα ανώτερα είδη λειτουργεί σχεδόν ως ανόργανη ύλη. Αυτό σημαίνει ότι δεν επεμβαίνει στην ενέργεια των ερεθισμάτων που δέχεται, δε δημιουργεί αντίσταση. Έτσι λοιπόν η ενέργεια κινείται ελεύθερα εντός του συστήματος αυτού δημιουργώντας το φαινόμενο της συνείδησης. Αφού περάσει από το σύστημα Αντίληψη-Συνείδηση κατευθυνόμενη προς τα βαθύτερα στρώματα της ψυχικής σφαίρας, συναντά στο σύνορο των διαφορετικών συστημάτων συγκεντρωμένη όλη την αντίσταση που έχει μεταφερθεί εκεί από το ευπροσπέλαστο σύστημα Α-Σ. Ανάλογα με την ένταση του ερεθίσματος, η παράστασή του είτε δε

θα περάσει, είτε θα φτάσει με πολύ περιορισμένη ένταση στα βαθύτερα συστήματα. Εκεί θα αφήσει ένα προσυνειδητό μνημονικό ίχνος. Εκεί λοιπόν που τελειώνει η μνήμη αρχίζει η συνείδηση. Η λειτουργία τελικά του συστήματος Α-Σ είναι διπλή. Αφενός μπορεί να αντιλαμβάνεται συνειδητά πολλά διαφορετικά μεταξύ τους ερεθίσματα αφήνοντας την ενέργεια τους να κινείται ελεύθερα εντός του, αφετέρου προστατεύει τα κατώτερα, πιο ευαίσθητα συστήματα αφαιρώντας με την αντίσταση στο σύνορό του το μεγαλύτερο μέρος της έντασης. Μία ένταση ανάλογη με αυτή που δέχεται το σύστημα Α-Σ θα ήταν καταστρεπτική για τα βαθύτερα στρώματα που μη έχοντας τροποποιηθεί εξελικτικά όπως εκείνο διατηρούν τη ζωτικότητα και την ευαισθησία τους. Όσοι είχαν την εμπειρία ενός «κακού ταξιδιού» με παραισθησιογόνες ουσίες έχουν μια πολύ καλή εικόνα του τι σημαίνει για το Εγώ η ταυτόχρονη εισβολή μεγάλων ποσοτήτων διαφορετικών ερεθισμών. Ο Άλντους Χάξλεϋ¹⁶ μιλά για μια βαλβίδα περιορισμού του εγκεφάλου που τον προστατεύει από τον κατακλυσμό ερεθισμάτων και η οποία χαλαρώνει με τη λήψη παραισθησιογόνων. Πρόκειται ακριβώς για την αντίσταση στο όριο του συστήματος Α-Σ με τις γειτονικές περιοχές στις οποίες επεκτείνεται το Εγώ με τα μνημονικά ίχνη. Ο εξωτερικός φραγμός πάντως έχει περιορισμούς. Από μια ορισμένη ένταση και κάτω δεν αντιλαμβάνεται τα ερεθίσματα, ενώ από μια ορισμένη ένταση και πάνω δεν μπορεί να συγκρατήσει την έντασή τους που περνά στα κατώτερα συστήματα. Το ερέθισμα που καταφέρνει να ξεπεράσει το φραγμό με αυτό τον τρόπο είναι ακριβώς αυτό που ονομάσαμε *τραυματικό*.

Η συνείδηση ωστόσο δε μας παρέχει μόνο αντίληψη εξωτερικών ερεθισμών, αλλά και εσωτερικών, πράγμα λογικό αν θυμηθούμε τη θέση του συστήματος Α-Σ ανάμεσα στο έξω και στο μέσα. Ανατομικά βρίσκεται στο εξωτερικό μέρος του ΚΝΣ. Τι σημαίνει αυτό για τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τους εσωτερικούς ερεθισμούς; Σημαίνει ότι οι εσωτερικοί ερεθισμοί θα πρέπει να ακολουθήσουν την αντίθετη διαδρομή, να συνδεθούν δηλαδή με προσυνειδητά μνημονικά ίχνη και περνώντας από το ένα σημείο στο άλλο να φτάσουν στο σύστημα Α-Σ. Αυτοί οι εσωτερικοί ερεθισμοί που προσπαθούν να φτάσουν στη συνείδηση είναι ακόμη ασυνειδητοί. Το αν θα το καταφέρουν εξαρτάται αφενός από την έντασή τους, αφετέρου από την αντίσταση που θα συναντήσουν. Μια τέτοια αντίσταση μπορεί να μη γίνεται συνειδητή πάρα μόνο με τη μορφή μιας δυσφορίας (θα δούμε πιο κάτω τι σημαίνει αυτό). Οι ερεθισμοί αυτοί μπορούν να είναι είτε αισθήσεις είτε παραστάσεις μιας επιθυμίας. Οι αισθήσεις μπορούν αν ξεπεράσουν την αντίσταση να γίνουν απ'ευθείας συνειδητές, ενώ οι παραστάσεις πρέπει να γίνουν πρώτα προσυνειδητές, να συνδεθούν με λεκτικά μνημονικά ίχνη. Εφόσον μιλάμε για ασυνειδητες παραστάσεις, η σύνδεσή

¹⁶ Ψυχίατρος και λογοτέχνης. Στο έργο του «Οι πύλες της αντίληψης» (Χάξλεϋ, 1981) περιγράφει την εμπειρία του ως υποκείμενο πειράματος υπό την επήρεια μεσκαλίνης και αναπτύσσει ενδιαφέρουσες υποθέσεις για τη λειτουργία της συνείδησης.

τους με μνημονικά ίχνη θα γίνει με τους νόμους των πρωτεύουσων διαδικασιών, της συμπύκνωσης, της μετάθεσης κλπ. Όταν γίνει η σύνδεση, τότε μέσω των λεκτικών παραστάσεων γίνεται το πέρασμα στη συνείδηση· οι εσωτερικές διαδικασίες της σκέψης γίνονται αντιλήψεις. Επίσης, *«Όταν στο σκέπτεσθαι συμβαίνει υπερεπένδυση, οι σκέψεις γίνονται πραγματικά αντιληπτές –σαν να επρόκειτο για εξωτερικές αντιλήψεις-, και γι' αυτό εκλαμβάνονται ως πραγματικές»* (Φρόντ, 2008, σ. 43). Αυτό συμβαίνει στα όνειρα και στις παραισθήσεις ενώ εξηγεί και το μηχανισμό της *προβολής*.

Το Εγώ λοιπόν είναι εκείνη η δομή που βρίσκεται στην επιφάνεια του ψυχικού οργάνου, αναπτύσσεται με πυρήνα το σύστημα Α-Σ και απλώνεται στις γειτονικές περιοχές μέσω των προσυνειδητών μνημονικών ίχνων. Από αυτό εξαρτάται η συνείδηση και αυτό ελέγχει την κινητική δραστηριότητα. Σε αυτό αποδίδεται η ικανότητα να απωθεί και να αντιστέκεται απέναντι στο απωθημένο. Το υπόλοιπο κομμάτι του ψυχικού μηχανισμού, που περιλαμβάνει το απωθημένο και που είναι στο σύνολό του ασυνείδητο, θα ονομαστεί *Αυτό* (επίσης *Εκείνο*). *«Εύκολα μπορεί κανείς να δει ότι το Εγώ είναι ένα κομμάτι του Αυτό που έχει παραλλαχθεί από την άμεση επίδραση του εξωτερικού κόσμου με τη διαμεσολάβηση του συστήματος Αντίληψη-Συνειδητό, κατά μια έννοια είναι μια επέκταση της διαφοροποίησης της. Επίσης, φροντίζει να επιβάλλει την ισχύ της επίδρασης του εξωτερικού κόσμου στο Αυτό και τις τάσεις του και προσπαθεί να αντικαταστήσει την αρχή της ευχαρίστησης, η οποία ελέγχει το Αυτό χωρίς κανέναν περιορισμό, με την αρχή της πραγματικότητας. Η αντίληψη παίζει για το Εγώ τον ρόλο που παίζει η ορμή για το Αυτό. Το Εγώ αντιπροσωπεύει αυτό που μπορεί κανείς να ονομάσει λογική και σύνεση, σε αντίθεση με το Αυτό, το οποίο περιέχει τα πάθη»* (Φρόντ, 2008, σ. 45).

Το Εκείνο είναι το μεγάλο δοχείο της λίμπιντο. Κάθε μηχανικός κλωνισμός, κάθε σωματικός ερεθισμός παράγει μια ενέργεια που στον ψυχικό μηχανισμό εκπροσωπείται από τη λίμπιντο. Η ενέργεια αυτή είναι μη συνδεδεμένη, κινείται ελεύθερα και μπορεί να εκτονωθεί με διαφορετικούς τρόπους ο πλέον άμεσος εκ των οποίων είναι ο σεξουαλικός. Για να εκτονωθεί πάντως χρειάζεται τη διαμεσολάβηση του Εγώ που ελέγχει την κινητικότητα. Από την άλλη, το Εγώ χαρακτηρίζεται από την τάση του για σύνδεση του περιεχομένου του. Σε μεταψυχολογικό επίπεδο είδαμε πώς συμβαίνει αυτό. Η λειτουργικότητα μιας τέτοιας οργάνωσης έγκειται στο ότι το Εγώ χρειάζεται μια όσο γίνεται αντικειμενικότερη και πληρέστερη εικόνα για τον εξωτερικό κόσμο προκειμένου να επιτελέσει αποτελεσματικά το ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ του Αυτό και του κόσμου. Τα μνημονικά ίχνη του το βοηθούν να συνθέσει μια τέτοια εικόνα, ταυτόχρονα όμως είναι δέσμιός τους. Προκειμένου ένα τέτοιο προσυνειδητό ίχνος να απασχολήσει τη συνείδηση θα πρέπει να βρει τη δύναμη να περάσει τις αντιστάσεις και να φτάσει στο σύστημα Α-Σ. Το Εγώ όμως δεν έχει από μόνο του κάποια ενέργεια· θα πρέπει να τη δανειστεί από το Αυτό. Από την άλλη η παράσταση μιας επιθυμίας

στο Αυτό έχει την ενέργεια αλλά όχι την άμεση πρόσβαση στη συνείδηση. Για να περάσει η ασυνείδητη επιθυμία από το Αυτό στο σύστημα Α-Σ θα πρέπει να συνδεθεί με βάση τις πρωτογενείς διαδικασίες με κάποια προσυνειδητή παράσταση. Τότε η παράσταση αυτή αξιοποιώντας τη δύναμη της λίμπιντο ξεπερνά τις ανιστάσεις στο Εγώ και φτάνει στη συνείδηση. Η σκέψη λοιπόν που επιβάλλεται με ένταση στη συνείδηση επηρεάζει την οργάνωση του Εγώ, αυτό όμως δε συμβαίνει επειδή η σκέψη είναι «αλήθεια», αλλά επειδή συμβίβασε μια ισχυρή επιθυμία με την τρέχουσα οργάνωση του Εγώ. Αυτό ακριβώς είναι το νόημα της *αρχής της πραγματικότητας*. Το Εγώ από αυτή την αποψη μοιάζει με το φιλόσοφο που συνθέτει ένα όσο γίνεται πιο ολοκληρωμένο σύστημα ιδεών το οποίο παρουσιάζει ως «αλήθεια» και το οποίο όμως είναι απλά η εκλογικευμένη προβολή των επιθυμιών του. Κάθε νέο ερέθισμα θα πρέπει να αφομοιωθεί από το σύστημα ιδεών του, διαφορετικά θα πρέπει να αλλάξει το σύστημα ώστε να υπάρχει χώρος για εκείνο. Πολλές φορές όμως ο φιλόσοφος που έρχεται αντιμέτωπος με ένα στοιχείο που αντιτίθεται στη θεωρία του και την απειλεί το παραβλέπει εντελώς, το αποσιωπεί. Αυτό ακριβώς κάνει το Εγώ με την απόθηση.

Όταν μια παράσταση φτάνει με ένταση στη συνείδηση είτε από έξω είτε από μέσα, στο Εγώ ακολουθείται μια συγκεκριμένη διαδικασία. Η παράσταση επαναλαμβάνεται ωστόσο το Εγώ βρει τον τρόπο να τη διαχειριστεί σύμφωνα με την αρχή της ηδονής. Εάν αυτή είναι σύμφωνη με την τρέχουσα οργάνωσή του τότε η ενέργειά της συνδέεται και η ένταση παύει. Εάν όμως δεν είναι τότε θα πρέπει το ίδιο το Εγώ να βρει την ενέργεια να τη συνδέσει ή να την σπρώξει προς τα κάτω, προς το Αυτό, να την απωθήσει. Εδώ βλέπουμε τη λειτουργία της ορμής του θανάτου. Αφού η ένταση δεν μπορεί να εκτονωθεί, θα πρέπει να κατανικηθεί. Η ορμή του θανάτου είναι τάση για αδράνεια. Εκ του ορισμού της δεν είναι ενεργητική σε αντίθεση με τη σεξουαλική ορμή. Καταφέρει να γίνει ενεργητική αξιοποιώντας την αποσεξουαλικοποιημένη λίμπιντο, η οποία λόγω της προέλευσής της από το Αυτό φέρει αναμειγμένα σεξουαλικά και επιθετικά στοιχεία. Το Εγώ αντιλαμβάνεται ως άγχος την ένταση που επικρατεί. Το άγχος λειτουργεί ως σήμα κινδύνου και το Εγώ αξιοποιεί τη λιμνάζουσα σε αυτό λίμπιντο για να επιβληθεί στην ένταση και να μπορέσει να διαχειρισθεί το ερέθισμα που την προκάλεσε. Ακόμα και έτσι πάντως έχουμε κάνει μια παραδοχή, ότι δηλαδή υπάρχει στο Εγώ ένα απόθεμα λίμπιντο, πράγμα που σημαίνει ότι το Αυτό έχει επενδύσει ένα μέρος της λίμπιντο του εκεί. Με άλλα λόγια το Εγώ έχει καταφέρει, αλλά και του είναι απαραίτητο, να προσελκύσει το Αυτό, να γίνει σε ένα βαθμό το (ανεσταλμένο) σεξουαλικό αντικείμενό του. Πώς το κατάφερε αυτό; Ταυτιζόμενο με το αντικείμενο που έχει ήδη επιλέξει το Αυτό.

Εγώ - Αυτό

Στην πρώτη οργάνωση της παιδικής σεξουαλικότητας, τη στοματική, δεν μπορεί να γίνει διάκριση μεταξύ ταύτισης και εκλογής αντικειμένου. Η ικανοποίηση από το αντικείμενο, το στήθος της τροφού για παράδειγμα, δημιουργεί λόγω του τρόπου που επιτυγχάνεται την εντύπωση ότι σχετίζεται με την καταβρόχθιση, την αφομοίωση του αντικειμένου. Ο κανιβαλισμός στηρίζεται ακριβώς στην πεποίθηση ότι το άτομο αποκτά τις ιδιότητες του ζώου που τρώει (Φρόντ, 2008). Αυτό είναι το πρότυπο της ταύτισης, η οποία επιτελεί ένα σπουδαίο ρόλο. Καθώς το Εγώ αναπτύσσεται γεννάται η συνειδητοποίηση της διάκρισης του μέσα με το έξω. Η ταύτιση είναι ο τρόπος του Εγώ να φέρει το έξω μέσα. Αυτό το κάνει όπως ακριβώς θα περιμέναμε υπηρετώντας την αρχή της ηδονής όσο καλύτερα γίνεται με βάση τη γνώση του για την πραγματικότητα. Ενδοβάλλοντας ένα αντικείμενο, αναλαμβάνοντας το Εγώ κάποιες από τις ιδιότητές του, κερδίζει τον έλεγχο του, τη διαρκή παρουσία του και την απρόσκοπτη ικανοποίηση που αυτό υποσχόταν, με τίμημα βέβαια την αποσεξουαλικοποίηση της ικανοποίησης αυτής. Με άλλα λόγια το Εγώ αναλαμβάνει τις ιδιότητες του αντικειμένου που έχει επιλέξει το Αυτό προσελκύοντας το Αυτό, αναγκάζοντάς το να επενδύσει μέρος της λίμπιντο στο Εγώ. Αυτό το απόθεμα του οποίου την αξία αναγνωρίσαμε πιο πάνω είναι το ίδιο που ήδη έχουμε αναφέρει ως ναρκισσιστική λίμπιντο (Φρόντ, 1977β).

Καθώς το Εγώ προσαρμόζεται στη διάκριση μέσα-έξω, η εκλογή του αντικειμένου διαφοροποιείται από την ταύτιση. Η ταύτιση παραμένει μία επιλογή, ένα όπλο διαχείρισης της λίμπιντο για το Εγώ ως κατάλοιπο της στοματικής περιόδου. Είναι δε πράξη επαναστροφικού χαρακτήρα και ως εκ τούτου *αφ'εαυτής ηδονική*.

Στη θεωρία για τη σεξουαλικότητα αποδείχθηκε ότι η γνωστική διαδικασία κινητοποιείται αλλά και επικαθορίζεται από την προσπάθεια επίτευξης ηδονής. Εδώ έχουμε προσεγγίσει το ίδιο θέμα από την οικονομική άποψη της λίμπιντο. Λέμε ότι το Εγώ διαμορφώνεται υπό την πίεση της ανάγκης εκτόνωσης της λίμπιντο και δρα προς την κατεύθυνση που προσδοκά να την πετύχει. Οι τρόποι δράσης του Εγώ είναι λοιπόν εκείνοι που το βοηθούν ή το βοήθησαν άλλοτε να διαχειρισθεί τη λίμπιντο.

Αν το στοματικό στάδιο καθιέρωσε την εισαγωγή στο σώμα ως ηδονική, το πρωκτικό στάδιο αναδεικνύει την αξία της εξαγωγής από αυτό. Μαθαίνοντας να ελέγχει τους σφιγκτήρες του, το παιδί αποκτά έλεγχο επί μιας διαδικασίας που ήδη είχε ηδονικό χαρακτήρα και ανακαλύπτει ένα καινούργιο παιχνίδι. Κατακρατώντας τα κόπρανά του ερεθίζει το βλεννογόνο, δημιουργώντας μια ένταση της οποίας ο χαρακτήρας είναι αναμφίβολα δυσφορικός – αντιστοιχεί σε αυτό που ονομάζουμε πόνο. Στη συνέχεια χαλαρώνει τους μύες επιτρέποντας στα κόπρανα να εξέλθουν. Η

χαλάρωση του βλεννογόνου, η εκτόνωση της έντασης που ακολουθεί έχει αναμφίβολα ηδονικό χαρακτήρα και αποζημιώνει το παιδί για τον πόνο που υπέφερε· ακόμη περισσότερο ο πόνος καθεαυτός καθίσταται ηδονικός σταδιακά, καθώς μέσα από την επανάληψη του παιχνιδιού αποκτάται η γνώση ότι είναι ο πρόδρομος της ηδονής. Αυτό το παιχνίδι αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα όπως θα περιμέναμε στη γνωστική διαδικασία, στην οργάνωση του Εγώ. Το παιδί ξέρει ότι μέσα του είναι «αυτό», η «άτσα» του μικρού Χανς, και θέλει να βγει. Ξέρει ότι όσο δεν το αφήνει να βγει, εκείνο θα πιέζει δημιουργώντας του δυσφορία. Ξέρει επίσης ότι το ίδιο μπορεί να το κρατήσει όσο θέλει και να το βγάλει όποτε θέλει. Ξέρει τέλος ότι όταν το βγάλει θα νοιώσει ανακούφιση, ηδονή. Με βάση αυτούς τους κανόνες γίνεται το παιχνίδι και με βάση τους κανόνες από αυτό και από προηγούμενα παιχνίδια διαμορφώνεται η γνώση του για τον κόσμο.

Σε ψυχαναλυτική γλώσσα, μια σωματική διεργασία παράγει στο ψυχικό επίπεδο μια ένταση στο Αυτό. Η ένταση αυτή πιέζει το Εγώ να δράσει και ζητά ικανοποίηση εδώ και τώρα. Το Εγώ αντιστέκεται στην ικανοποίηση μέχρι τη στιγμή που θεωρεί ως καταλληλότερη. Εδώ μπορούμε να δούμε τη σχέση της τάσης για επανάληψη με το παιχνίδι. Στο βρέφος που δεν έχει αποκτήσει έλεγχο των σφιγκτήρων, η αφόδευση γίνεται αυτόματα. Το βρέφος απλά επαναλαμβάνει αυτό που του επιβάλλει η φυλογενετική του κληρονομιά, εφαρμόζοντας άμεσα την αρχή της ηδονής. Το Εγώ είναι ελάχιστα ανεπτυγμένο, είναι εξ'ολοκλήρου σχεδόν ένα σωματικό Εγώ που περιορίζεται εν πολλοίς στο σύστημα Α-Σ. Καθώς αναπτύσσεται το Εγώ και αποκτά τον έλεγχο του μυϊκού συστήματος αλλά και γνώσεις για τον κόσμο επιχειρεί να ελέγξει τη μέχρι πρότινος ανεξάρτητη διαδικασία. Αυτό που βίωνε παθητικά, να το διαχειρίζεται ενεργητικά για τους δικούς του σκοπούς.

Τώρα γίνεται πιο σαφής η σχέση του Εγώ με το Αυτό. Το Αυτό έχει ενστικτικό χαρακτήρα, είναι εξ'ολοκλήρου ασυνείδητο και λειτουργεί με βάση την αρχή της ηδονής (σεξουαλικό ένστικτο) και την αρχή της Νιρβάνα (ένστικτο του θανάτου). Με αυτό ενώθηκαν οι παραστάσεις των απωθημένων εμπειριών. Οι νόμοι που το διέπουν είναι οι πρωτογενείς διαδικασίες που πρωτοείδαμε στα όνειρα. Το Εγώ αναπτύσσεται με πυρήνα το σύστημα Α-Σ και επεκτείνεται επί του Αυτό δεσμεύοντας μέρος της λιβιδινικής ενέργειάς του, συνδέοντας τη με λεκτικές κυρίως παραστάσεις που αποτελούν προσυνειδητά μνημονικά ίχνη. Οι νόμοι του είναι οι δευτερογενείς διαδικασίες που το ίδιο οργανώνει με βάση τα σχήματα αντίληψης, όπως του χρόνου και του χώρου, που πήρε από το σύστημα Α-Σ. Λειτουργεί ως μεσάζων μεταξύ του Αυτό και της πραγματικότητας, ουσιαστικά φροντίζοντας το Αυτό να ικανοποιήσει τις ανάγκες του χωρίς να κινδυνέψει.

Το έμβρυο τη στιγμή της σύλληψης είναι πολύ κοντά σε έναν πρωτοπλασματικό οργανισμό, είναι ένα Αυτό που εξελίσσεται ταχύτατα σε αλληλεπίδραση με το περιβάλλον του. Το βρέφος που

γεννιέται είναι ένα Αυτό με ένα σύστημα Α-Σ στην επιφάνειά του και ελάχιστα και σίγουρα όχι λεκτικά μνημονικά ίχνη και δε διαφέρει ουσιαστικά από άλλα ανώτερα θηλαστικά. Σταδιακά το Εγώ επεκτείνεται και οργανώνεται ακριβώς εξαιτίας και σε σχέση με την ανάγκη ικανοποίησης του Αυτό. Αυτή η διαδικασία γίνεται αρχικά με τρόπο ενστικτικό με την επανάληψη, αλλά καθώς το Εγώ οργανώνεται αναλαμβάνει τον έλεγχο της διαδικασίας μετουσιώνοντας τη σε παιχνίδι.

Φτάνουμε λοιπόν στο πρωκτικό στάδιο οργάνωσης. Το Εγώ μπήκε στη διαδικασία να ελέγξει τους σφιγκτήρες. Υπό ποιές προϋποθέσεις όμως; Πιθανότατα κατόπιν παρότρυνσης αυτών που το φροντίζουν. Το Εγώ ξεκινά την προσπάθεια για να μοιάσει στα αγαπημένα του πρόσωπα, σύμφωνα με το σχήμα της ταύτισης που κληρονόμησε από το προηγούμενο στάδιο οργάνωσης. Στην πορεία ωστόσο ανακαλύπτει την αξία του καινούργιου παιχνιδιού. Με τη σειρά του το παιχνίδι, ή μάλλον η αντίληψη του Εγώ για το παιχνίδι, επαναπροσδιορίζει την οργάνωση του με ένα νέο σχήμα σκέψης. «Μέχρι τώρα έπαιρνα από έξω το ωραίο. Τώρα το δίνω εγώ έξω». Εδώ μπαίνει η βάση για τη μετέπειτα εκλογή αντικειμένου. Πράγματι τα παιδιά θεωρούν τα κόπρανά τους δώρα που κάνουν στους αγαπημένους τους. Άλλωστε ο ηθικός φραγμός της αηδίας δεν έχει επιβληθεί ακόμα. Ακριβώς τώρα πρόκειται να γίνει.

Οι παιδαγωγοί είναι συχνά ιδιαίτερα αυστηροί στο θέμα της υγιεινής. Πιθανόν να πιέσουν ένα παιδί να αποκτήσει από νωρίς έλεγχο της υγιεινής του, ή να του επιβάλλουν τιμωρίες. Το Εγώ υπό την απειλή της απώλειας της αγάπης αυτών που το φροντίζουν καλείται να αλλάξει την οργάνωσή του. Αν στην καινούργια οργάνωση δεν υπάρχει χώρος για κάποιο μέρος του παιχνιδιού, τότε η επιθυμία θα πρέπει να απωθηθεί. Το Εγώ μπορεί να επαναστραφεί σε ένα προηγούμενο σχήμα σκέψης, στην ταύτιση. Στη θέση του απαγορευμένου παιχνιδιού μπαίνει η νοητική αναπαράσταση ως πιο πρωτογενής μορφή επανάληψης. Τότε ταυτιζόμενο με το πρόσωπο που επέβαλε την απαγόρευση προσπαθεί να κυριαρχήσει εκ νέου στην επανάληψη. Βρισκόμαστε στο επίκεντρο μιας σύγκρουσης. Το Εγώ αφήνει τον εαυτό του να βιώσει παράλληλα το αίσθημα της ηδονής που έχει συνδέσει με το παιχνίδι και το αντίστοιχο αίσθημα του άγχους από την απειλή. Η αντίδραση του Εγώ απέναντι στο πρώτο θα ήταν να συνταχθεί με τη λιμπιντική επιθυμία, ενώ στο δεύτερο να αντισταθεί σε αυτήν. Η πιο ισχυρή από τις δύο δυνάμεις θα επιβληθεί και ο νικητής γράφει την ιστορία του στη νέα οργάνωση του Εγώ. Το όφελος της απώθησης που θα υποστεί το αντίπαλο στοιχείο είναι ότι διατηρείται η τόσο απαραίτητη ενότητα του Εγώ. Το πρόβλημα είναι ότι το στοιχείο που απωθήθηκε, ενώθηκε με το Αυτό και βρίσκει διαρκώς τρόπο να πιέζει και να τροποποιεί το Εγώ.

Υπερεγώ

Είπαμε ότι το Εγώ αφήνει τον εαυτό του να βιώσει. Η ηδονή που βιώνει έρχεται ως αίσθηση από το Αυτό. Το άγχος όμως; Το άγχος σημαίνει ότι το Εγώ προβάλλει αντίσταση σε κάποια απαίτηση της λίμπιντο. Πώς γίνεται το Εγώ ταυτόχρονα να δρα και να παρατηρεί; Εδώ δημιουργείται σταδιακά μια νέα διάκριση, ένα μέρος του Εγώ που αποσπάται από το υπόλοιπο και το παρατηρεί. Είναι δε ακριβώς εκείνο το κομμάτι του Εγώ που περιλαμβάνει ότι αυτό ενδοέβαλε με την ταύτιση. Αυτό που συμβαίνει είναι ότι το Εγώ αφήνει ένα μέρος του να διαιτητεύσει τη σύγκρουση του υπόλοιπου με το Αυτό. Και βέβαια το μέρος αυτό του Εγώ δε θα μπορούσε να είναι άλλο από εκείνο που ενδοβλήθηκε ακριβώς για να προσελκύσει τη λίμπιντο του Αυτό, το κομμάτι δηλαδή που αποτελεί το καλύτερο σημείο επικοινωνίας τους, το κομμάτι που σχηματίστηκε με βάση την ταύτιση. Ως προϊόν ταύτισης το κομμάτι αυτό του Εγώ αντιπροσωπεύει το ιδανικό του Εγώ, αυτό που το Εγώ θέλει να είναι, το ιδανικό Εγώ ή αλλιώς το *Υπερεγώ*.

Από τις τρεις δομές, το Υπερεγώ διαμορφώνεται τελευταία τόσο φυλογενετικά, όσο και οντογενετικά. Η διαδικασία που περιγράψαμε αρχικά γίνεται ενστικτικά, ενώ με την ανάπτυξη του Υπερεγώ συστηματοποιείται. Ας δούμε πώς διαμορφώνεται στο παιδί. Περνώντας στο φαλλικό στάδιο, έχοντας κατακτήσει την ταύτιση και έχοντας διαχωρίσει το εσωτερικό από το εξωτερικό, εκλέγει ένα αντικείμενο που θεωρεί ότι θα του προσφέρει γενετήσια ηδονή. Το καινούργιο του παιχνίδι είναι ο αυνανισμός με νοητική αναπαράσταση του αντικειμένου. Το Αυτό πιέζει, «θέλει κάτι να κάνει με τη μαμά», αλλά τι; Το Εγώ πιέζεται να δράσει αλλά η τρέχουσα οργάνωσή του δεν του παρέχει πληροφορίες για το πώς. Εφόσον τα γεννητικά όργανα είναι πηγή της διέγερσης τώρα, σε αυτά θα στραφεί το ενδιαφέρον του Εγώ. Το παιδί παρατηρεί όσο του δίνεται η δυνατότητα τα γεννητικά όργανα των άλλων και τροποποιεί την οργάνωσή του. Προσκρούει όμως σε ένα αδιέξοδο: δεν έχουν όλα τα πλάσματα «πουλάκι».

Μέχρι τώρα η σεξουαλική ανάπτυξη των παιδιών ήταν κοινή για τα δύο φύλα. Όσο τα γεννητικά όργανα δεν απασχολούσαν το Αυτό, δεν είχαν απασχολήσει και το Εγώ. Τώρα όμως κινητοποιούν το Εγώ και τα συμπεράσματα της γνωστικής αναζήτησης θα είναι διαφορετικά για τα δύο φύλα. Για το αγόρι, η απαγόρευση της επιθυμίας γίνεται αντιληπτή ως απειλή ευνουχισμού, απέναντι στην οποία το Εγώ αντιδρά με άγχος. Η απειλή του ευνουχισμού δεν είναι όμως το μόνο συμπέρασμα που έβγαλε το Εγώ. Η ανάγκη εκτόνωσης της λίμπιντο πιέζει το Εγώ που εργάζεται εντατικά για να λύσει τα νέα αινίγματα. Ένα άλλο συμπέρασμα που έβγαλε είναι ότι το ίδιο δεν είναι παντοδύναμο, ότι οι επιθυμίες του καλύπτονται από τους γονείς του οι οποίοι, όπως του έχει δείξει η εμπειρία του, τις γνωρίζουν κιόλας. Ένα πολύ σημαντικό στοιχείο για την παιδική σκέψη που ο Φρόντ απλά αναφέρει αλλά δε συνδέει με τα υπόλοιπα είναι ότι οι άλλοι (τουλάχιστον αυτοί που το φροντίζουν) ξέρουν τι σκέφτεται. Το Εγώ λοιπόν υπό την απειλή του ευνουχισμού πρέπει όχι μόνο

να παραιτηθεί από την ικανοποίησή του στο πραγματικό, αλλά και στο φανταστικό. Το παιδί που αποφασίζει να μη σκέφτεται κάτι σύντομα ανακαλύπτει ότι δεν έχει τον απόλυτο έλεγχο της σκέψης του, ότι οι σκέψεις του πετάγονται από μόνες τους, λειτουργούν κάπως αυτόνομα. Είναι η πρώτη φορά που το ίδιο το Εγώ γίνεται αντικείμενο παρατήρησης και μάλιστα αντικείμενο κριτικής· το δε υποκείμενο της παρατήρησης είναι το αντικείμενο της ταύτισης. Αυτή η ικανότητα της μεταγνώσης, η σκέψη πάνω στη σκέψη είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη αυτοσυνείδησης, αποτελεί μοναδικό προνόμιο του ανθρώπου και επιτρέπει να συστηματοποιηθεί η δομή του Υπερεγώ. Το αγόρι που δε θέλει να τιμωρηθεί από τον πατέρα του κάνει μια αναπαράσταση της σύγκρουσης εντός του για να τη διαχειρισθεί. Δίνει στο Υπερεγώ τη θέση του πατέρα και περιμένει την κρίση του. Έτσι η σύγκρουση λύνεται εντός του αποφεύγοντας τους κινδύνους που θα είχε μια παρόμοια απόπειρα στο πραγματικό. Παράλληλα σχηματίζοντας το Υπερεγώ και ενδοβάλλοντας τον πατέρα του σε αυτό καταφέρνει να ικανοποιεί στο φανταστικό την επιθυμία του, να είναι ο εραστής της μητέρας του. Ο σχηματισμός αυτός βοηθά το παιδί να ανεξαρτητοποιηθεί από τη φυσική παρουσία των γονιών του αλλά ταυτόχρονα το αναγκάζει να τους κουβαλά μέσα του ως «φωνή της συνείδησης». Στην πορεία της ζωής του ατόμου, σε αυτό θα ενδοβάλλει τα άλλα πρότυπα ταύτισής του, τους δασκάλους, τις αυθεντίες, το Θεό, την «ιδέα» και άλλα, και βέβαια τα ερωτικά αντικείμενα από τα οποία αποσύρεται. Το Υπερεγώ είναι ο κληρονόμος του οιδιποδειού συμπλέγματος και γι' αυτό διατηρεί τη θέση του εκπροσώπου του Αυτό στο Εγώ. Παράλληλα είναι αυτό που υποχρεώνει σε απόθεση και απαιτεί από το Εγώ να αντισταθεί στο απωθημένο.

Το γεγονός ότι τμήμα του Υπερεγώ είναι το ίδιο ασυνείδητο του προσδίδει σταθερότητα και δυσκολεύει το θεραπευτικό έργο της ψυχανάλυσης. Οι ασθενείς φαίνεται να καταβάλλουν συνειδητά μεγάλη προσπάθεια για να ανασύρουν τις απωθημένες επιθυμίες και αναμνήσεις τους, αντιστέκονται όμως ασυνείδητα απέναντι στην ίδια τους την προσπάθεια. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν είναι μόνο το ανήθικο και το κτηνώδες που παραμένουν ασυνείδητα, αλλά και το πλέον ηθικό και ιδεαλιστικό. Αυτό συμβαίνει ακριβώς επειδή το Υπερεγώ που αντιπροσωπεύει την ηθική συνείδηση κατάγεται από το οιδιπόδειο σύμπλεγμα.

Ορμικά πεπρωμένα

Είμαι υποχρεωμένος να επιστρέψω στις σχέσεις των εννοιών της έντασης, ηδονής, δυσφορίας και άγχους. Φανταστείτε τις εξής δύο εικόνες: ένα παιδί κυνηγιέται από ένα σκυλί και τρέχει γελώντας, ένα άλλο παιδί κυνηγιέται από ένα σκυλί και τρέχει κλαίγοντας. Και στις δύο περιπτώσεις υποθέτουμε μία ένταση στο εγώ που τους δίνει και τη δυνατότητα να κινούνται. Στη μια περίπτωση η ένταση έχει ευχάριστο, στην άλλη δυσάρεστο χαρακτήρα. Η ποιότητα αυτή της

έντασης δεν είναι απευθείας αντανάκλαση της εξωτερικής πραγματικότητας αφού η τελευταία είναι κοινή και στις δύο περιπτώσεις¹⁷ καθορίζεται από την άποψη του Εγώ για αυτήν. Τρέχοντας το παιδί απομακρύνεται από το σκύλο, πρέπει λοιπόν να αναρωτηθούμε γιατί το Εγώ αποφασίζει να δράσει με αυτόν τον τρόπο. Στην πρώτη περίπτωση, το παιδί δεν θα είχε αντίρρηση να το φτάσει ο σκύλος, τρέχει απλά για να το καθυστερήσει, ενώ στη δεύτερη περίπτωση δεν θέλει να γίνει κάτι τέτοιο, τρέχει για να το αποφύγει εντελώς. Υπο το ίδιο πρίσμα μπορούμε να δούμε το παιχνίδι της αφόδευσης που περιγράφηκε νωρίτερα. Καθεαυτή η ένταση από τη διέγερση των μυών είναι δυσάρεστη, καθίσταται ωστόσο σταδιακά ευχάριστη λόγω της σύνδεσης με την επακόλουθη ηδονή. Το Εγώ γνωρίζοντας ότι στο τέλος θα ικανοποιήσει την επιθυμία του Αυτό , παίζει μαζί του, καθυστερεί την απόλαυση¹⁷. Η συγκράτηση των κοπράνων γίνεται έτσι ηδονική, αλλά αν η τελική ηδονή της απελευθέρωσής τους αναβληθεί υπερβολικά πολύ γίνεται υπερβολικά πιεστική και άρα δυσάρεστη. Το παιδί μέσα από την ενεργή επανάληψη μαθαίνει να χρησιμοποιεί την αντίσταση, να την εφαρμόζει στην ορμή που πιέζει, να την αίρει και να αφήνει την ένταση της ορμής να περάσει. Εφαρμόζοντας ρυθμικά την αντίσταση μεγιστοποιεί την ένταση της ορμής ώστε η τελική εκτόνωσή της να προσφέρει τη μέγιστη ηδονή. Εδώ το παιδί κάνει ακριβώς ό,τι και ένας έμπειρος σεξουαλικά ενήλικος. Καθυστερεί την τελική ηδονή ως το σημείο που νομίζει ότι θα είναι η μέγιστη δυνατή. Είναι η στιγμή που η ένταση γίνεται αφόρητα πιεστική, σχεδόν δυσάρεστη και η εκτόνωση αποκτά χαρακτήρα επιτακτικό. Τότε το Εγώ συντάσσεται με το Αυτό που από την αρχή ζητά ικανοποίηση *εδώ και τώρα*.

Αντίσταση απέναντι στην ορμή καταφέρνει το Εγώ να ασκήσει αξιοποιώντας το απόθεμα της ναρκισσιστικής λίμπιντο που έχει δεσμευτεί μέσα του, τη λίμπιντο που επένδυσε το Αυτό στο κομμάτι εκείνο του Εγώ που είναι ίδιο με το άλλοτε ερωτικό αντικείμενο του Αυτό, το κομμάτι του Εγώ που σταδιακά συστηματοποιείται και με τη λύση του οιδιποδείου διατρανώνεται ως Υπερεγώ. Την αντίσταση αυτή, στο παράδειγμα που περιγράψαμε, την αξιοποιεί το Εγώ για να πετύχει μια ηδονή, ή μάλλον να διαχειριστεί με τον καλύτερο τρόπο την σίγουρη, όπως το ίδιο υποθέτει, επερχόμενη ηδονή. Ακόμη, η ίδια η διαδικασία κατά τη διάρκειά της και πριν ακόμα την τελική ηδονή, βιώνεται ως ηδονική ακριβώς λόγω της γνώσης του τι ακολουθεί (μια τέτοια γνώση είναι εφικτή μεταξύ άλλων λόγω και της αντίληψης του χρόνου, που βέβαια αποτελεί αποκλειστικό

¹⁷ ...την οποία έτσι κι αλλιώς το ίδιο θα βιώσει. Το Εγώ είναι εκείνο που βιώνει, που νοιώθει. Στο Αυτό η ένταση είναι απλά ένταση χωρίς ποιοτικό χαρακτήρα. Το μόνο που μπορούμε να πούμε για αυτή την ένταση, τη λίμπιντο, είναι ότι όσο περισσότερη είναι, τόσο πιο πιεστική για το Εγώ. Το Εγώ είναι που την αντιλαμβάνεται ως ευχάριστη ή δυσάρεστη χάρη στο αντιληπτικό σύστημα με το οποίο είναι εφοδιασμένο. Μας ενδιαφέρει πότε τη νοιώθει ως ηδονή και πότε ως δυσάρεσκια.

προνόμιο του Εγώ). Το Εγώ σε αυτήν την περίπτωση χρησιμοποιεί τα όπλα του για να επιβληθεί και να ελέγξει την ορμή προς όφελος τελικά της εκτόνωσής της.

Ας δούμε την αντίθετη εκδοχή όπου το Εγώ προβλέπει ότι η επιθυμία του Αυτό δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί. Το μωρό που το παίρνει στην αγκαλιά του ένας ξένος κλαίει και αυτό το αποδίδουμε στο φόβο του. Τι είναι όμως αυτό που φοβίζεται; Έχουμε ήδη πειστεί ότι δεν είναι ο ίδιος ο ξένος όπως δεν ήταν και ο σκύλος. Το μωρό φοβάται ότι οι επιθυμίες του δεν μπορούν να ικανοποιηθούν. Για την ακρίβεια το Εγώ γνωρίζει ότι δεν μπορεί να ικανοποιήσει το Αυτό γιατί π.χ. το απαραίτητο για το θηλασμό στήθος δεν είναι προσβάσιμο. Το κλάμα προς το παρόν είναι η μόνη δίοδος εκτόνωσης που μπορεί να προσφέρει το Εγώ στη στοματική ορμή. Αν η ίδια η τροφός προσπαθήσει να απομακρύνει το βρέφος την ώρα του θηλασμού και πριν η ορμή κορεστεί, το μωρό μπορεί να αντισταθεί δαγκώνοντας. Θα είναι η πρώτη φορά που το Εγώ εφαρμόζει την αντίσταση στην εξωτερική πραγματικότητα, προς το αντικείμενο. Θα αντισταθεί όπως ξέρουμε αξιοποιώντας τη ναρκισσιστική λίμπιντο. Η αντίσταση απέναντι στο μέσα με τη χρήση της αποσεξουαλικοποιημένης λίμπιντο ήταν η μόνη έκφραση των ενστίκτων του θανάτου που είχαμε δει μέχρι τώρα. Στο καινούργιο παράδειγμα, η ορμή του θανάτου στρέφεται προς τα έξω ως επιθετικότητα. Το Εγώ γίνεται επιθετικό αξιοποιώντας αυτή την αντίσταση που αναγνωρίστηκε ως έκφραση της ορμής του θανάτου, το έκανε όμως και πάλι για να ικανοποιήσει μια σεξουαλική επιθυμία. Και γι' αυτό, αν δαγκώνοντας καταφέρνει να παίρνει αυτό που θέλει, τότε το δάγκωμα παίρνει θέση στην οργάνωση του Εγώ ως πρόδρομος της ηδονής. Με παρόμοιους τρόπους, το Εγώ θέτει τακτικά την ορμή του θανάτου στην υπηρεσία της λίμπιντο.

Συμβαίνει όμως και το αντίστροφο. Όταν η τροφός πάψει να θηλάζει το μωρό, το Εγώ πρέπει να παραιτηθεί από την επιθυμία του θηλασμού. Αν η επιθυμία αυτή είναι για οποιονδήποτε λόγο, π.χ. επειδή η διακοπή του θηλασμού έγινε νωρίς, ακόμη πολύ έντονη, τότε το Εγώ προβλέπει ότι δεν θα ικανοποιηθεί η επιθυμία του Αυτό και καλείται να βρει τρόπο να ανταπεξέλθει στην πίεση που ασκεί η λίμπιντο και που προβλέπεται να ενταθεί. Αν δεν μπορέσει να επέμβει στην πραγματικότητα, με δάγκωμα, κλάμα ή οτιδήποτε άλλο γνωρίζει, θα αναγκαστεί να επέμβει στην ορμή. Κινητοποιεί λοιπόν όλο το απόθεμα της ναρκισσιστικής λίμπιντο για να αντισταθεί στην εισβολή, ενώ ταυτόχρονα δουλεύει πυρετικά να βρει μια λύση στο πρόβλημα. Η κατάσταση αυτή βιώνεται ως άγχος. Το Εγώ αντιστέκεται στην ορμή, όχι όμως για να παίξει γνωρίζοντας ότι στο τέλος θα της κάνει το χατήρι, αλλά ακριβώς επειδή δεν έχει άλλη επιλογή παρά να την καταπιέσει, να την εκμηδενίσει. Ο έσχατος τρόπος να το καταφέρει είναι να αλλάξει δραστικά την οργάνωσή του, να απωθήσει τη νοητική παράσταση της επιθυμίας ή να επαναστραφεί σε ένα προηγούμενο πρότυπο οργάνωσης.

Αν η επιθυμία του θηλασμού απωθηθεί, χωρίς παράλληλα να απωθηθεί κι η επιθυμία του δαγκώματος, τότε η αξία του τελευταίου ως προς την οργάνωση της λίμπιντο αναβαθμίζεται. Με παρόμοιο τρόπο σχηματίζεται αυτό που ονομάζουμε τάση για καταστροφή (στοματικό κατάλοιπο), τάση για εξουσιασμό (πρωκτικό στάδιο) και έτσι κάπως εξηγούνται οι διάφορες μορφές σαδισμού και μαζοχισμού είτε έχουν σεξουαλικό περιεχόμενο είτε όχι. Όλη η λίμπιντο που ήταν συνδεδεμένη με την παράσταση μιας επιθυμίας, τώρα που αυτή είναι ασυνείδητη, εκτονώνεται διαμέσου του Εγώ συνδεδεμένη με την παράσταση επιθετικότητας που κάποτε εργαζόταν για το σκοπό της επιθυμίας. Αν μάλιστα έχει απωλέσει εντελώς το σεξουαλικό της χαρακτήρα η τάση για επιθετικότητα γίνεται ιδιαίτερα έντονη αφού η επιθετικότητα δεν είναι εξίσου αποτελεσματικός τρόπος εκτόνωσης της λίμπιντο όσο η σεξουαλικότητα.

Η ίδια πάντως η επιθετικότητα που εκφράζεται προς τα έξω πολύ πιθανόν να αναγκαστεί να υποστεί την ίδια μοίρα με μια σεξουαλική επιθυμία, να απωθηθεί. Τούτο σημαίνει ότι στο Αυτό υπάρχουν απωθημένες επιθυμίες όχι μόνο σεξουαλικού, αλλά και επιθετικού χαρακτήρα και βέβαια και αυτές παρότι ασυνείδητες θα βρουν τον τρόπο να επηρεάσουν την προσυνειδητή σκέψη, την οργάνωση του Εγώ. Η επιθετικότητα που αναγκάστηκε να στραφεί προς τα μέσα γίνεται επιθετικότητα προς το Εγώ. Από ποιόν; Από το Εγώ και συγκεκριμένα από το τμήμα εκείνο του Εγώ που μπορεί να σταθεί απέναντι από το υπόλοιπο για να του επιτεθεί, δηλαδή το Υπερεγώ.

Διακρίνουμε τρία είδη άγχους: Αντικειμενικό άγχος ως αντίσταση του Εγώ απέναντι σε κάποιον εξωτερικό κίνδυνο, νευρωτικό άγχος ως αντίσταση του Εγώ απέναντι σε μια επιθυμία του Αυτό και συνειδησιακό άγχος ως ένταση ανάμεσα στο Εγώ και το Υπερεγώ, χωρίς να σημαίνει ότι υπάρχει απόλυτη και σαφής διάκριση μεταξύ των τριών. Αντίθετα, όπως συμβαίνει με τη λίμπιντο, η διέγερση σε μια πηγή δρα ενισχυτικά προστιθέμενη σε μια μεγαλύτερη διέγερση από άλλη πηγή. Το άγχος αν συσσωρευτεί εκκινά το σχηματισμό αντιδράσεων. Οι σχηματισμοί αυτοί φέρουν το στίγμα της σύγκρουσης. Ένας ασθενής πιστεύει ότι διώκεται από κάποιον που θέλει να του κάνει κακό. Η ανάλυση δείχνει ότι αμύνεται απέναντι σε έναν ομοφυλοφιλικό δεσμό με ένα συγκεκριμένο πρόσωπο (Φρόντ, Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού, 1991γ). Η σεξουαλική επιθυμία στο Αυτό γίνεται επιθετική στο Υπερεγώ που φέρει το πρότυπο του πατέρα με τον οποίο ταυτίστηκε και τιμωρεί το Εγώ. Ο ασθενής προβάλλει αυτό το φόβο-επιθυμία στην πραγματικότητα. Είναι πολύ πιο εύκολο να ξεφύγεις από μια απειλή που έρχεται απ' έξω παρά από μέσα.

Το γεγονός ότι μέρος του Υπερεγώ είναι ασυνείδητο (λόγω ακριβώς της προέλευσής του από το οιδιπόδειο που απωθήθηκε) σημαίνει ότι η κριτική που ασκεί στο Εγώ δεν γίνεται αναγκαία συνειδητή. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ασθενείς των ψυχαναλυτών φέρονται σαν να επιζητούν την

οδύνη, χωρίς ωστόσο οι ίδιοι να το παραδέχονται ή να το συνειδητοποιούν. Τέτοια άτομα στη λαϊκή ψυχολογία ονομάζονται μαζοχιστές και ο χαρακτηρισμός είναι εξαιρετικά εύστοχος. Όπως ο μαζοχιστής έχει συνδέσει την ηδονή με τον πόνο στο πραγματικό, ο ηθικά μαζοχιστής έχει κάνει την ίδια σύνδεση, την έχει όμως απωθήσει. Ο ηθικά μαζοχιστής επιζητά να του φερθούν σαν σε αβοήθητο παιδί και συνάμα σαν κακό παιδί. Καθηλωμένος στο οιδιπόδειο σύμπλεγμα προσπαθεί να είναι ως Εγώ το παιδί που ικανοποιεί την επιθυμία του και ως Υπερεγώ, ο πατέρας που το τιμωρεί για αυτό. Ως ενήλικος μπορεί να προβεί σε κινήσεις αυτοκαταστροφικές, προκαλώντας τη μοίρα ή οτιδήποτε άλλο έχει μπει στη θέση της γονεϊκής εξουσίας στο Υπερεγώ. Το Εγώ δεν μπορεί να αντέξει πλέον την πίεση από το Υπερεγώ και δρα με τρόπο τέτοιο που να δραματοποιήσει την κατάσταση, να βάλει στη θέση του Υπερεγώ την εξωτερική εξουσία. Όπως κάποτε ενδοέβαλε την εξουσία για να προφυλαχθεί από αυτήν, έτσι τώρα την αποτάσσει για να μην αρρωστήσει, εκθέτοντας αναγκαστικά τον εαυτό του σε πραγματικούς κινδύνους, από τους οποίους πάντως υπολογίζει ότι θα προφυλαχθεί καλύτερα τώρα που το Εγώ είναι πιο ισχυρό απ' ό,τι τότε. Ο Ρασκόλνικοφ του Ντοστογιέφσκι δε νοιώθει ενοχές επειδή σκότωσε· σκότωσε για να γλυτώσει από τις ενοχές του.

4. Θεωρία του πολιτισμού

Κοινωνική-μαζική ψυχολογία

Γνωρίζουμε κάποιες περιπτώσεις όπου η δομή του ψυχισμού όπως αναλύθηκε ως τώρα σπάει. Θα αναφερθούμε στον έρωτα, την ύπνωση και τη συμμετοχή στη μάζα (Φρόυντ, 1977α). Στον έρωτα τα δύο ρεύματα της σεξουαλικότητας, το τρυφερό και το αισθησιακό, συναντώνται στο ίδιο αντικείμενο. Με άλλα λόγια οι σεξουαλικές ορμές στρέφονται προς το ίδιο άτομο για την ικανοποίηση των στόχων τους, ανεσταλμένων και μη. Το ανεσταλμένο κομμάτι της σεξουαλικότητας είναι εκείνο που διατηρεί το δεσμό σε διάρκεια χρόνου ακριβώς επειδή δεν μπορεί ποτέ να ικανοποιηθεί απόλυτα, σε αντίθεση με το αισθησιακό ρεύμα που μοιραία παύει προσωρινά με την εκτόνωσή του. Το δε τρυφερό ρεύμα είναι υπεύθυνο και για την υπερεκτίμηση του σεξουαλικού αντικειμένου. Το Εγώ επενδύει μέρος της ναρκισσιστικής λίμπιντο στο αντικείμενο, πράγμα που σημαίνει πως τοποθετεί εν μέρει το αντικείμενο στη θέση του Υπερεγώ του. Πρόκειται ακριβώς για το φαινόμενο που ονομάστηκε μεταβίβαση. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο ρευμάτων είναι βέβαια εξαιρετικά πλαστικές. Εάν μια σεξουαλική επιθυμία ανακοπεί λόγω εξωτερικών εμποδίων,

εύκολα μετατρέπεται σε ανεσταλαμμένη σεξουαλικότητα, δηλαδή σε τρυφερότητα. Οι ποιητές υμνούν συνήθως τον ανικανοποίητο έρωτα ακριβώς επειδή έμεινε ανικανοποίητος. Κέρδισε έτσι μια θέση δίπλα στα αντικείμενα που κάποτε ήταν επιθυμητά και στο ασυνείδητο ακόμα είναι.

Στην ύπνωση έχουμε μια παρόμοια περίπτωση μεταβίβασης με τη διαφορά ότι αυτή βασίζεται αποκλειστικά στην ανεσταλαμμένη σεξουαλικότητα. Ο υπνωτιστής καλεί τον υποψήφιο υπνωτιζόμενο να συγκεντώσει τη συνειδητή του προσοχή στο πρόσωπό του πρώτου ή σε έναν περιοδικό ήχο που αυτός παράγει χτυπώντας π.χ. ένα στυλό σε ένα τραπέζι. Η συνειδητή προσοχή ατονεί σταδιακά και το άτομο εισέρχεται σε μια κατάσταση παρόμοια με αυτήν του ύπνου από την άποψη ότι αποσπάται από κάθε εξωτερικό ερεθισμό, πλην ωστόσο της φωνής του υπνωτιστή. Απέναντι σε αυτόν το άτομο γίνεται εντελώς πειθήνιο, του παραχωρεί τον έλεγχο της σκέψης του, με άλλα λόγια του παραχωρεί ολοκληρωτικά σχεδόν τη θέση του Υπερεγώ του. Η εξουσία του υπνωτιστή στηρίζεται στην επένδυση σε αυτόν της ναρκισσιστικής λίμπιντο του υπνωτισμένου, αποκτά πάνω στο Εγώ την παντοδυναμία που κάποτε κατείχε ο γονιός.

Μια άλλη περίπτωση που το άτομο τρόπον τινά «χάνει τον εαυτό του» είναι όταν γίνεται μέρος μιας μάζας. Ο Φρόντ δέχεται τον ορισμό του Λε Μπον (2010) βάσει του οποίου *«ψυχολογική μάζα είναι μια προσωρινή οντότητα, αποτελείται από ετερογενή στοιχεία που συνδέονται στιγμιαία μεταξύ τους, όπως ακριβώς τα κύτταρα του οργανισμού σχηματίζουν με τη συνένωσή τους ένα νέο ον με τελείως διαφορετικές ιδιότητες απ' αυτές των ξεχωριστών κυττάρων που το δημιουργήσαν»* (Φρόντ, 1977α, σ. 10). *«Τα βασικά χαρακτηριστικά του μέλους της μάζας είναι κατά συνέπεια τα ακόλουθα: Εξαφάνιση της συνειδητής και κυριαρχία της ασυνείδητης προσωπικότητας, προσανατολισμός σκέψεων και συναισθημάτων προς την ίδια κατεύθυνση μέσω της υποβολής και της μετάδοσης και τάση για άμεση υλοποίηση των ιδεών που του έχουν υποβληθεί. Το άτομο δεν είναι πια ο εαυτός του, αλλά ένα άβουλο αυτόματο»* (στο ίδιο, σ. 13). Τα μέλη της μάζας ταυτίζονται μεταξύ τους μέσω της κοινής τους αγάπης και αφοσίωσης προς ένα αντικείμενο. Το αντικείμενο αυτό μπορεί να είναι ένα πρόσωπο, ο αρχηγός, μια ιδέα, ένας θεός, μια ποδοσφαιρική ομάδα ή οτιδήποτε άλλο. Το άτομο που συμμετέχει στη μάζα μπορεί να θυσιάσει το προσωπικό του συμφέρον χάριν του συνολικού, να θυσιάσει τις προσωπικές του ιδιότητες για να εξομοιωθεί με τα υπόλοιπα μέλη.

Η ψυχανάλυση αποδίδει τη δύναμη συνοχής της μάζας στους λιμπιντικούς δεσμούς που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη της, δεσμοί που αναπτύσσονται καθώς αυτά παραχωρούν τη θέση του Υπερεγώ τους σε ένα κοινό αντικείμενο. Όσο αυτοί οι δεσμοί παραμένουν ισχυροί η μάζα δεν πτοείται από εξωτερικά εμπόδια. Αν ωστόσο το κοινό αντικείμενο προσβληθεί με κάποιον τρόπο τότε οι δεσμοί μεταξύ των μελών απειλούνται με διάλυση. Στο παράδειγμα μιας τεχνητής μάζας, του

στρατού, παρατηρείται το φαινόμενο να πανικοβάλλεται το στράτευμα αν στη διάρκεια της μάχης σκοτωθεί ο αρχηγός του. Ο φόβος που προκαλείται τότε στα άτομα δεν δικαιολογείται από τη δυσκολία της μάχης, αλλά από το σπάσιμο των δεσμών μεταξύ τους που προκλήθηκε από την απώλεια του κοινού αντικειμένου. Η μάζα τότε χάνει την ιδιότητά της ως συνδεδετική δύναμη και τα επιμέρους άτομα νοιώθουν εντελώς μόνα και ανυπεράσπιστα μπροστά στον εξωτερικό κίνδυνο. Ακόμη η μάζα όπως προκύπτει από τα προηγούμενα τοποθετείται θετικά προς το κοινό της αντικείμενο και αρνητικά προς οτιδήποτε αντιτίθεται σε αυτό. Έτσι οι οπαδοί μιας θρησκείας στο βαθμό που γίνονται ενεργά μέλη μιας τέτοιας μάζας αποστρέφονται αυτόματα οποιαδήποτε άλλη θρησκεία, ενώ ως γνωστόν οι «πατριώτες» είναι ως εκ του ορισμού τους εθνικιστές εφόσον διαφοροποιούνται με σημείο αναφοράς το έθνος.

Ασφαλώς οι σπουδαιότερες εκδηλώσεις μαζών αφορούν τα πολιτικά κινήματα όπως τα γνωρίζουμε από τη γαλλική επανάσταση και ύστερα. Η δύναμή τους μπορεί υπό προϋποθέσεις να επιφέρει αλλαγές ιστορικού επιπέδου και αυτός είναι και ο λόγος που από το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά μελετώνται συστηματικά. Ο Βίλχελμ Ράιχ προσπάθησε να θέσει μια τέτοια ανάλυση στην υπηρεσία των επαναστατικών κινήματων του μεσοπολέμου, προσέκρουσε ωστόσο σε εμπόδια όχι τόσο ψυχολογικής φύσεως όσο πολιτικής ισχύος. Αυτός που δυστυχώς επιβεβαιώθηκε ιστορικά, χωρίς αυτό να τον δικαιώνει οπωσδήποτε θεωρητικά ήταν ο Φρόντ: *«..αναγνωρίζουμε ως ευνόητο ότι η δοκιμή για την ίδρυση ενός νέου κομμουνιστικού πολιτισμού στη Ρωσία βρίσκει ψυχολογική υποστήριξη στην καταδίωξη της μπουρζουαζίας. Αναρωτιόμαστε όμως με ανησυχία τι θα κάνουν οι κομμουνιστές, αφού πρώτα εξολοθρεύσουν τη μπουρζουαζία τους»* (Φρόντ, 2005, σ. 80). Εδώ η φροϋδική θεωρία τέμνεται με τη νιτσεική φιλοσοφία και την αιώνια επανάληψη. Η μάζα τοποθετείται και αυτοορίζεται αρνητικά, απέναντι στην εξουσία, και αναδुकνεύει μέσω της δυναμικής της όπως προέκυψε την επόμενη εξουσία. Η διαφοροποίηση του Φρόντ έχει να κάνει με το γεγονός ότι τοποθετεί τον υπεράνθρωπο που ο Νίτσε περίμενε από το μέλλον στο παρελθόν. Είναι η αρχαιότερη, κάποτε απόλυτη εξουσία, ο πατέρας της αρχέγονης ορδής.

Φυλογενετική ιστορία

Ο Δαρβίνος υποστήριζε πως το ανθρώπινο είδος στην πρωτόγονη ιστορία ζούσε οργανωμένο σε ορδές υπό την κυριαρχία του ισχυρότερου αρσενικού, ο οποίος απολάμβανε προνόμια σε σχέση με τους άλλους, μεταξύ των οποίων την αποκλειστική κατοχή των γυναικών της ορδής, και εξόριζε ή υπέτασσε τα υπόλοιπα αρσενικά που αμφισβητούσαν τα προνόμια αυτά. Ο Φρόντ (Τοτέμ και ταμπού, χ.χ.) υποθέτει ότι εξαναγκάζοντάς τους σε σεξουαλική αποχή δημιουργούσε τις συνθήκες που περιγράψαμε στις μάζες, συνθήκες που να ευνοούν την ανάπτυξη λιμπιντικών δεσμών ανάμεσα

στα μέλη της ορδής. Η δε στάση των εξουσιαζόμενων γιών προς τον πατέρα θα χαρακτηριζόταν από αμφιθυμικά συναισθήματα προς αυτόν που φρόντιζε, προστάτευε αλλά και καταπίεζε την αγέλη. Πρόκειται για το ίδιο αμφιθυμικό συναίσθημα που τρέφει το παιδί για τον γονιό στη διάρκεια του οιδιπόδειου. Αυτή η κοινωνική δομή είναι επόμενο να δημιουργήσει την αντίδραση που θα την καταργήσει και κάποια στιγμή, ίσως με την εφεύρεση κάποιου καινούργιου όπλου ή λόγω άλλων συνθηκών, οι γιοί συνασπίστηκαν και εξεγέρθηκαν ενάντια στον πατέρα, τον σκότωσαν και τον έφαγαν. Μπόρεσαν να ενωθούν και να νικήσουν τον πιο ισχυρό λόγω της κοινής επιθυμίας να απαλλαγούν από αυτόν, τώρα όμως η επιθυμία που είχε ο καθένας να πάρει τη θέση του τους έφερε αντιμέτωπους μεταξύ τους. Η υπόθεση αυτή που διατυπώνεται σαν μύθος με συγκεκριμένα πρόσωπα θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως απλοποιημένη αφήγηση μιας ενδεχομένως μακράς διάρκειας εξέλιξης, που πάντως κατέληξε σε έναν συμβιβασμό μεταξύ των αδερφών που έφερε τα χαρακτηριστικά της κοινής τους συνείδησης όπως διαμορφώθηκε από το γεγονός της ανατροπής του πατέρα. Ακολουθεί μια περίοδος μητριαρχικής οργάνωσης, κατά τη διάρκεια της οποίας θεσπίζονται κανόνες που φέρουν το στίγμα της στάσης απέναντι στην προηγούμενη ιστορία. Κάθε φυλή συνδέεται με ένα ζώο-τοτέμ, φέρει το όνομά του, απαγορεύει στα μέλη της να το σκοτώνουν παρά μόνο σε περιοδικές γιορτές όπου θανατώνεται με επίσημο τρόπο και καταναλώνεται με την υποχρεωτική συμμετοχή όλων των μελών της φυλής. Παράλληλα θεσπίζεται η εξωγαμία και ως εκ τούτου το ταμπού της αιμομιξίας, βάσει της οποίας τα αρσενικά μέλη μιας φυλής θα έπρεπε να αναζητούν γυναίκες εκτός αυτής.

Η σχέση των μελών της φυλής με το τοτέμ είχε όλα τα χαρακτηριστικά της στάσης απέναντι στον πατέρα της ορδής που φόβιζε τον καθένα χωριστά, που ο καθένας τον αγαπούσε και τον ζήλευε ταυτόχρονα, και που όλοι μαζί αλλά κανείς μόνος επιτρέπεται να τον θυσιάσουν. Οι γιοί απαλλάχτηκαν από τη φυσική παρουσία του πατέρα αλλά αναγκάστηκαν να ενδοβάλλουν τις απαγορεύσεις του αποδίδοντάς τις στο τοτέμ.

Στην πορεία της ανθρώπινης ιστορίας διακρίνουμε τρία διανοητικά συστήματα (Φρόντ, Τοτέμ και ταμπού, χ.χ.), τρεις μεθόδους με τους οποίους οι κοινωνίες πίστευαν ότι μπορούν να εξηγήσουν και να επηρεάσουν τον κόσμο: τη μαγεία, τη θρησκεία και την επιστήμη. Αυτά τα συστήματα ουσιαστικά αποτελούν το ψυχολογικό συμπλήρωμα της υλικής υπόστασης της κυριαρχίας. Οι τοτεμικές κοινωνίες στηρίζονται στη μαγεία πίσω από την οποία η ψυχανάλυση βλέπει την «παντοδυναμία της σκέψης» που απαντάται στα μικρά παιδιά για τα οποία η διάκριση πραγματικού και φαντασιακού δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί. Με το πέρασμα από τη μαγεία στη θρησκεία, οι μορφές που λατρεύονται γίνονται όλο και πιο ανθρώπινες αποκαλύπτοντας έτσι την προέλευσή τους. Με την επικράτηση δε των μονοθεϊστικών θρησκειών, ο θεός γίνεται αυτό που

ήταν πάντα: ο παντοδύναμος πατέρας που πρέπει κανείς να τον φοβάται, αλλά και στον οποίο μπορεί να στρέφεται για προστασία απέναντι σε δυνάμεις πιο ισχυρές από τον ίδιο. Δυστυχώς ο Φρόντλντ λόγω της πίστης του στον ορθολογισμό και την επιστήμη δεν έκρινε αυτή την τελευταία όπως τα δύο άλλα διανοητικά συστήματα.

Ο μύθος του «μεγάλου άνδρα» που σε διάφορες παραλλαγές απαντάται σε θρησκείες, παραδόσεις και έργα τέχνης διαφόρων λαών διαφορετικών εποχών (Rank, 1982) ανταποκρίνεται σε ένα ιστορικό γεγονός φυλογενετικά και οντογενετικά. Αναφέρεται στην επιθυμία είτε έγινε πράξη ή όχι να θανατωθεί ο πατέρας από το γιο που θα πάρει τη θέση του. Αυτό είναι το προπατορικό αμάρτημα των πατριαρχικών κοινωνιών και διαιωνίζεται χάριν στην επανάληψη του οιδιπόδειου συμπλέγματος, την απόθεση της οιδιπόδειας επιθυμίας και την επιστροφή του απωθημένου σε δεύτερο χρόνο, μετά τη λανθάνουσα περίοδο ως ένοχο παρελθόν.

Η παρουσίαση της θεωρίας του πολιτισμού όπως έγινε είναι σίγουρα ελλειμματική, ωστόσο προσωπικά δεν είμαι καθόλου σε θέση να επιβεβαιώσω ή να αντικρούσω υποθέσεις όπως αυτή για το φόνο του πρωτόγονου πατέρα ή για το φόνο του Μωυσή από τον εβραϊκό λαό (Φρόντλντ, 1997). Έτσι κι αλλιώς η θεωρία του πολιτισμού στηρίζεται στη θεωρία για το ξεχωριστό άτομο, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει ότι στερείται ενδιαφέροντος.

ΜΕΡΟΣ Β΄
Αντίχριστος

Πρόλογος

Όπως πέφτουν οι νιφάδες του χιονιού έξω από το σπίτι κι οι σταγόνες του νερού στο μάνιο, όπως ένα ποτήρι κι ένα μπουκάλι σπρώχνονται και πέφτουν, έτσι κι ο γιός του ζευγαριού πηδάει απ' το παράθυρο. Το τίμημα και συνάμα η ανταμοιβή της ηδονής συνίστανται στην απώλεια του ελέγχου επί της πραγματικότητας. Η σύγκρουση αυτή μεταξύ ηδονής και πραγματικότητας, κεντρική στη φροϋδική θεωρία, παίρνει εδώ μια πολύ σκληρή μορφή και δίνει το έναυσμα για την έναρξη του δράματος.

Κεφάλαιο 1: Θρήνος

Η απώλεια του παιδιού αναγκάζει τους δύο να αμυνθούν ο καθένας με το δικό του τρόπο. Αυτή αφήνεται να βυθιστεί στην αρρώστια ενώ Αυτός οχυρώνεται πίσω από αυτό που νοιώθει ως το πιο δυνατό του όπλο – τη λογική. Η απόφαση να αναλάβει ο ίδιος τη θεραπεία της συζύγου του, παρότι ως ψυχολόγος ο ίδιος γνωρίζει πόσο λάθος είναι γενικά κάτι τέτοιο, αποδुकνειί πόσο επιφανειακή είναι αυτή η λογική. Τα πραγματικά κίνητρα πίσω από την απόφαση αναδुकνειόνται σταδιακά στην πορεία και ένα από αυτά το ομολογεί ο ίδιος όταν προσπαθεί να δικαιολογήσει την απόφασή του: *«Τίποτα δεν πονάει περισσότερο από το να βλέπεις αυτόν που αγαπάς υποκείμενο σε λάθη»*. Αρχίζοντας να μιλάει ως θεραπευτής για το θρήνο και τη διαδικασία του πένθους βρίσκεται φαινομενικά σε σίγουρα για αυτόν μονοπάτια, «σώζοντας» αυτήν προσπαθεί να εξιλεωθεί για την αποτυχία του να σώσει το γιό του και να ανανεώσει την πίστη του στη δύναμή του να ελέγχει την πραγματικότητα. Για τον άντρα ήρωα αυτή είναι η ύβρις που εκκινά το δικό του δράμα και θα κληθεί να πληρώσει για αυτήν.

Τα ιδιοτελή κίνητρα της απόφασής του δεν περνούν απαρατήρητα από Αυτήν που συχνά στρέφει την επιθετικότητά της εναντίον του με το παράπονο πως ποτέ δεν ενδιαφέρθηκε για αυτήν *«παρά μόνο τώρα που είμαι ασθενής σου»*. Δέχεται να γίνει ασθενής του και προσπαθεί να γίνει καλά χάριν της αγάπης της για αυτόν, συγχρόνως όμως τον μισεί για το γεγονός πως της επιβάλλει τη θέλησή του. Η ενοχή της για το θάνατο του παιδιού είναι πρόδηλη και συμπυκνώνεται στην ανάμνηση ή φαντασίωση (ο σκηνοθέτης το αφήνει ασαφές) που βλέπουμε πριν την κλειτοριδεκτομή (κεφ. 4), ότι το είδε πριν πέσει και δεν έκανε τίποτα για να το σώσει. Είτε πρόκειται για πραγματική

ανάμνηση ή όχι, αυτή είναι η παράσταση του τραύματος στο οποίο μένει καθηλωμένη και σε αυτήν αναφέρεται πλαγίως όταν στην πρώτη άτυπη «συνεδρία» στο νοσοκομείο αναφέρει πως γνώριζε ότι τελευταία ο Νικ «*ξυπνούσε και ήταν μπερδεμένος*». Είναι ένοχη, προκάλεσε το θάνατό του τη στιγμή που παραδόθηκε στην ηδονή. Η άμυνά της απέναντι σε αυτή την ενοχή είναι να διαχωρίσει το σώμα από το πνεύμα, να απαρνηθεί το σώμα της ως ξένο προς αυτήν ακολουθώντας τον ίδιο δρόμο που κάποτε πήρε η ένοχη παιδική επιθυμία: την αποσεξουαλικοποίηση. «*Οι γυναίκες δεν ελέγχουν το εσωτερικό του σώματός τους*», θα πει αργότερα, «*Η φύση το ελέγχει*». Δέχεται έτσι την υπόσταση μιας καλής αλλά μισής, ασώματης γυναίκας και μιας άλλης σατανικής αλλά σωματικής, σεξουαλικής γυναίκας. Το ασυμβίβαστο μεταξύ των δύο βρίσκεται πίσω από κάθε σύγκρουση που βιώνει. Όπως λέει η ίδια όταν ο σύζυγος-γιατρός της ανακοινώνει ότι έχει περάσει στο στάδιο του άγχους και της απარიθμεί τα συμπτώματα: «*Αυτό είναι σωματικό... είναι επικίνδυνο*».

Η σεξουαλικότητά της ωστόσο δεν φοβίζει μόνο την ίδια, αλλά και Αυτόν, ο οποίος προσπαθεί να αμυνθεί απέναντί της με το επιχείρημα της θεραπευτικής σχέσης: «*Ποτέ μην πηδάς τον θεραπευτή σου. Όσο κι αν αρέσεις στο θεραπευτή σου*». Συχνά ωστόσο ξεχνά κι ο ίδιος τον κανόνα αυτόν και μεταπηδά από το ρόλο του σωτήρα και πνευματικού πατέρα στο ρόλο του εραστή. Ο ίδιος φανερώνει ένα ακόμη κίνητρο της απόφασης να την θεραπεύσει όταν βάζοντας την να πλυθεί στο ίδιο μπάνιο που βρίσκονταν την ημέρα του θανάτου λέει ότι η έκθεση στους φόβους σου είναι ο μόνος τρόπος να τους ξεπεράσεις. Μήπως όμως κι ο ίδιος δεν επέλεξε να εκτεθεί σε αυτό που φοβάται πιο πολύ, σε αυτό που κρύβεται πίσω από την αρρώστειά της;

Μετά από μια κρίση της στη διάρκεια της νύχτας κάνουν σεξ και στη συνέχεια αυτός θυμώνει που δεν κράτησε το θεραπευτικό του κανόνα. Σε όλες τις σεξουαλικές σκηνές μεταξύ τους είναι φανερός κι από τις δύο μεριές ο καταναγκαστικός χαρακτήρας της επανάληψης, η αναπαράσταση του τραύματος, ενώ πλάι στο σεξουαλικό στοιχείο μπαίνει όλο και πιο έντονα το στοιχείο της επιθετικότητας δένοντας έτσι στο θετικό τα δύο στοιχεία που στο ασυνείδητο είναι δεμένα στο αρνητικό: την ηδονή και το θάνατο. Όταν στη συνέχεια αυτός αρνηθεί την επόμενη πρόκλησή της παρακολουθούμε την άμεση στοιχειακή μετατροπή της σεξουαλικής επιθυμίας σε επιθετικότητα. Όπως το βρέφος που θηλάζει και αντιδρά όταν η τροφός το απομακρύνει από το στήθος, τον δαγκώνει κι εκείνος ματώνει, τρομάζει και τραβιέται, αρνείται και πάλι όμως να δει τα σημάδια που θα έπρεπε να τον αποτρέψουν από αυτό που επιχειρεί. Ξαναγίνεται γιατρός και δικαιολογεί την κυκλοθυμία της ασθενούς του. Στην προσωρινή γαλήνη πάντως που ακολουθεί την πρώτη σεξουαλική σκηνή εκείνη αποκαλύπτει πού φοβάται περισσότερο: στο δάσος. Από την άποψη του συμβολισμού κινηματογραφικά, το δάσος έχει ήδη εμφανιστεί και στις παραισθήσεις της υποννοώντας το ασυνείδητο απωθημένο, το φροϋδικό Εκείνο. «*Αυτό είναι περίεργο γιατί ήσουν*

πάντα εσύ που ήθελες να πηγαίνουμε εκεί». Το συγκεκριμένο δάσος, η Εδέμ είναι όπως μαθαίνουμε στη συνέχεια συνδεδεμένο διπλά με την αρώστειά της. Εκεί είναι οι τελευταίες της αναμνήσεις με το γιό της και εκεί «ανακάλυψε» κάτι για τη σεξουαλικότητά της.

Η θεραπεία που ακολουθεί Αυτός είναι έντονα υποβλητική αποδουκνείοντας ξανά ότι ενδιαφέρεται μάλλον να παίζει το ρόλο του παντοδύναμου σωτήρα παρά να την βοηθήσει όντως να ξεπεράσει το τραύμα της: *«-Τώρα θα κάνεις αυτό που ζητάω. -Ναι, τι θέλεις να κάνω;»*. Στην υπνωτισμένη κατάσταση Αυτή βλέπει εικόνες με έντονα συμβολικό περιεχόμενο που απαντάται συχνά στα όνειρα. Ξεκινά με ένα τοπίο στο δάσος (τα τοπία πολλές φορές συμβολίζουν γυναικεία σώματα) και περνά μια γέφυρα (η γέφυρα συμβολίζει ένα πέρασμα, μια ένωση, ενδεχομένως την ένωση και πάλι με το σώμα). Περνώντας από την τρύπα (σύμβολο των γυναικείων γεννητικών οργάνων) της αλεπούς, που όπως μαθαίνουμε αργότερα συμβολίζει για αυτήν τον πόνο, *«θα έπρεπε να είναι εύκολο»* αλλά δυσκολεύεται να περπατήσει σε να κολλάνε τα πόδια της στη λάσπη. Στην ονειρική επιθυμία που δένει ηδονή και πόνο επιβάλλεται μια ισχυρή αντίσταση. Για τον Φρόντ (1993) η κατάσταση αυτή όπου ο ονειρευόμενος αδυνατεί παρά την προσπάθειά του να κινηθεί εμφανίζεται συχνά σε όνειρα, αναφέρεται στην παιδική εποχή και δηλώνει πως ό,τι σκέψη κι αν κάνει ο ονειρευόμενος αδυνατεί να λύσει το αίνιγμα και να συνεχίσει, δεν μπορεί ωστόσο να παραιτηθεί από το να σκέφτεται πάνω σε αυτό. Αργότερα βλέπει ένα κορμό δέντρου (φαλλικό σύμβολο) στον οποίο αποδίδει μια *«παράξενη προσωπικότητα»*. Είναι το πρώτο στοιχείο ανιμιστικής σκέψης που μας αποκαλύπτει: θα ακολουθήσουν κι άλλα. Όταν λοιπόν ο υπνωτιστής της ζητάει να γίνει ένα με το πράσινο, με τη φύση, της ζητάει είτε το ξέρει είτε όχι να ενωθεί πάλι με το σώμα της. Για αυτήν όμως ο ίδιος που της το ζητάει είναι ο ίδιος που φταίει που το αποχωρίστηκε και που τώρα της αρνείται διαρκώς αυτή την ένωση στο πραγματικό όταν αρνείται το ρόλο του εραστή της. Η παιδική του επιθυμία για παντοδυναμία προδίδεται και πάλι στα λόγια που της λέει αφού την επαναφέρει από την ύπωση: *«Αυτό που το μυαλό μπορεί να συλλάβει, μπορεί να το πετύχει»*.

Περπατώντας στο δάσος αυτή νοιώθει το έδαφος να καίει τα πόδια της. Τα πόδια ως μέσο για να προχωρήσει αλλά και για να φύγει κάποιος είναι ένα μοτίβο που επαναλαμβάνεται στην ταινία ακολουθώντας τη δική της καταναγκαστική επανάληψη. Όταν εκείνη ξαπλώνει να ξεκουραστεί, αυτός κάνοντας μια βόλτα βλέπει ένα ελάφι. Το ελάφι στο χάρτη Εκείνης που θα δούμε αργότερα συμβολίζει το θρήνο, Αυτός όμως δε φαίνεται να το αντιλαμβάνεται έτσι ακριβώς. Από το πρόσωπό του περνάει ένα φευγαλέο χαμόγελο καθώς στιγμιαία βλέπει στο ελάφι αυτό που βλέπει και σε Εκείνην: αθωότητα. Και όταν το ελάφι γυρνάει και τρέπεται σε φυγή αποκαλύπτοντας το νεκρό μισογεννημένο μικρό του, αντιλαμβανόμαστε πώς ο ίδιος επιλέγει να βλέπει σε αυτή τη φάση την *«ασθενή»* του.

Κεφάλαιο 2: Πόνος

Σε μια στιγμή που Αυτή κοιμάται, αυτός βρίσκει την ευκαιρία να χαζέψει κάποιες φωτογραφίες του γιού του. Γενικά έχει απορροφηθεί τόσο στη θεραπεία της συζύγου του που δεν έχει αφήσει καθόλου χρόνο να θρηνησει για το γιό του. Το πρωί ξυπνάει και βλέπει με τρόπο κάτι πράγματα σαν βδέλλες κολλημένα στο χέρι να του ρουφάνε το αίμα, αρνείται όμως ξανά να δώσει βάση στους «παράλογους» φόβους του.

Ολοκληρώνοντας μια άσκηση in vivo έκθεσης με περπάτημα πάνω στο γρασίδι Αυτή βλέπει ένα μισοπεθαμένο νεογέννητο πουλί να ξεψυχά και ένα αρπακτικό να έρχεται και να το καταβροχθίζει. Η Εδέμ μπορεί μεν να προσφέρει την ευκαιρία μιας θεραπευτικής έκθεσης, η φύση ωστόσο εκεί είναι αμείλικτη μαζί τους και το στο τέλος θα πειστεί κι αυτός ότι υπάρχει κάτι μαγικό, σατανικό στη γυναίκα.

Αυτή είχε έρθει με το Νικ εδώ για να κάνει μια διατριβή για τη γυναικοκτονία. Στη συνέχεια θα δούμε ποιά ήταν το ψυχολογικό συμπλήρωμα του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος για το θέμα αυτό. Σταμάτησε γιατί φοβήθηκε όταν μια μέρα άκουγε ένα κλάμα παιδιού που δεν μπορούσε να δει. Ψάχνοντας με αγωνία το γιό της τον βρίσκει να παίζει ήρεμα χωρίς να κλαίει. Αργότερα θα δούμε μια σκηνή όπου του βάζει τα παπούτσια ανάποδα, αυτός κλαίει, εκείνη όμως δεν φαίνεται να το συνειδητοποιεί. Σαν δύο σκηνές ονείρου με το συναίσθημα της μιας να έχει μετατοπιστεί στην άλλη: *«Τώρα μπορώ να ακούσω αυτό που δεν μπορούσα πριν: το κλάμα όλων των πραγμάτων που πρέπει να πεθάνουν»*. Ύστερα μιλά για τις βελανιδιές που αναπαράγονται κάθε χίλια χρόνια. Τα βελανίδια που πέφτουν βροχή πάνω στη στέγη την ώρα που τα λέει αυτά είναι χιλιάδες μικροί θάνατοι. Για να γεννηθεί κάτι, κάτι πρέπει να πεθάνει. Το ζήτημα της σεξουαλικότητας και του θανάτου είναι πάλι παρών και την πρόταση (βλ. πιο πάνω) ότι η φύση ελέγχει το σώμα των γυναικών έρχεται να προετοιμάσει και να συμπληρώσει η φράση: *«η φύση είναι η εκκλησία του Σατανά»*.

Όταν Αυτός εξηγεί το φόβο της για την Εδέμ ορθολογιστικά σε σχέση με την παραίτηση του κλάματος εκείνη του επιτίθεται και τον προειδοποιεί για τελευταία φορά πετόντας του κατάμουτρα την αλήθεια: *«Δεν έπρεπε να έρθουμε εδώ. Είσαι αλαζόνας. Αυτό όμως ίσως να μην κρατήσει. Το σκέφτηκες ποτέ;»*. Το σκέφτηκε, δεν έδωσε όμως σημασία. Και όταν βλέπει την ιατροδικαστική γνωμάτευση προβληματίζεται, αργότερα θα μάθουμε γιατί. Την ίδια νύχτα βλέπει περίεργα όνειρα, κάτι προσπαθεί να πει στον εαυτό του, εκείνος όμως δεν ακούει: *«Τα όνειρα δεν έχουν ενδιαφέρον για τη μοντέρνα ψυχολογία. Ο Φρόντ έχει πεθάνει, έτσι δεν είναι;»*.

Αυτή ξυπνά έχοντας κοιμηθεί καλά και δηλώνει πως θεραπεύτηκε. Περπατάει με άνεση στη γέφυρα, βάζει το χέρι στην τρύπα της αλεπούς. Τέτοιες αλλαγές στη διάρκεια μιας θεραπείας για τον Φρόντ είναι παράγωγα μιας ισχυρής αντίστασης. Η θεραπεία έχει καταφέρει να πλησιάσει επικίνδυνα πολύ το απωθημένο και το Εγώ του ασθενή βρίσκει αυτόν τον τρόπο να αμυνθεί, σα να λέει *«είμαι καλά τώρα πια, δεν χρειάζεται να συνεχίσουμε»*. Σκοπός μιας τέτοιας αντίστασης είναι επίσης να μειώσει το κύρος του θεραπευτή σε περίπτωση που αυτός πειστεί για τη βελτίωση της κατάστασης. Αυτός μένει σκεπτικός γνωρίζοντας περί τίνος πρόκειται και αυτή έχει την ευκαιρία που ζητάγε να νευριάσει και να φύγει: *«Δεν μπορείς ποτέ να χαρείς για μένα, έτσι δεν είναι;»*. Είναι ανήσυχος, για πρώτη φορά φαίνεται να νοιώθει τον κίνδυνο που διατρέχει τώρα που την έχει ανοίξει τόσο πολύ κι η εικόνα του τώρα για αυτήν απεικονίζεται στην αλεπού που βλέπει με βγαλμένα τα μέσα έξω. Η αλεπού έχει ένα διπλό συμβολισμό. Στο βιβλίο της γυναικοκτονίας συμβολίζει τον πόνο, για τον άντρα όμως που βλέπει στερεοτυπικά τη γυναίκα σε αυτήν συμβολίζει το αντίθετο της αθωότητας του ελαφιού, την πονηριά. Πίσω από την προσπάθειά της να προσποιηθεί ότι είναι πια καλά, μια δύναμη βράζει: *«Χάος, οργή»*.

Κεφάλαιο 3: Απόγνωση

Προβληματισμένος, θέλει να μάθει για την εργασία που έκανε Αυτή. Ανεβαίνει στο πατάρι όπου βλέπει γκραβούρες με μεσαιωνικές απεικονίσεις εκτελέσεων γυναικών και άλλα. Βλέπει ακόμα το χάρτη όπου απεικονίζονται οι τρεις ζητιάνοι, τα τρία ζώα από τα οποία τα δύο τα έχει ήδη δει. Στα γραπτά της είναι έκδηλη η συναισθηματική ταραχή που την κατείχε την ώρα που έγραφε. Η πίστη του στο επιστημονικό διανοητικό σύστημα έχει αρχίσει να στερεύει, κάνει όμως την ύστατη προσπάθεια ως ψυχοθεραπευτής. Κρατάει σημειώσεις από το έργο της και τη βάζει να παίξουν ένα παιχνίδι ρόλων όπου αυτός είναι η φύση κι εκείνη η φωνή της λογικής. Όταν της μιλάει για την ανθρώπινη φύση, αυτή που ωθούσε άντρες στο μεσαίωνα να ρίχνουν γυναίκες στην πυρά, αυτή του αντιτείνει: *«Ούτε εσύ όμως δεν θα έπρεπε να την υποτιμάς»* και αποκαλύπτει την ανακάλυψη που έκανε και που την τρόμαξε: Αν η ανθρώπινη φύση είναι σατανική, τότε και η φύση των γυναικών είναι σατανική. Ήταν διακαίολογημένα λοιπόν αυτά που γινόντουσαν. Τότε αυτός θυμώνει κι αποφασίζει να παρατήρει το ρόλο του ψυχολόγου. Στην επόμενη σκηνή τον βλέπουμε στο ρόλο του εραστή. Ο καταναγκασμός και η επιθετικότητα σε σχέση με τη σεξουαλικότητα είναι τώρα πιο έντονα από ποτέ: *«-Χτύπα με. -Όχι, δεν θέλω. -Τότε δεν μ'αγαπάς. -Εντάξει, ίσως δε σ'αγαπάω»*.

Αυτή φεύγει, βγαίνει έξω και ξεκινά να αυνανίζεται κάτω από ένα δέντρο. Έρχεται Αυτός και αυτή τη φορά τη χτυπάει όπως ακριβώς του ζητάει. Όλο και περισσότερο δείχνει να πιστεύει ότι Αυτή είναι όντως σατανική, ότι η σεξουαλικότητά της είναι αυτόνομη και δαιμονική και έλκεται από την ιδέα αυτή αρκετά ώστε να παραδόσει εντελώς τα όπλα της λογικής.

Αργότερα φανερά εκνευρισμένος προσπαθεί να την πείσει ότι αυτά που λέει δεν ισχύουν, ότι εξαιτίας τέτοιων δεισιδαιμονιών σκοτώθηκαν πολλές αθώες γυναίκες, για να εισπράξει την απάντηση: *«Το ξέρω, απλά μερικές φορές το ξεχνάω»*. Εκνευρίζεται ακόμα περισσότερο και της απαντά πως πρέπει απλά να τον εμπιστευτεί. Έχει χάσει την ψυχραιμία του εντελώς κι αυτό διότι έχει χάσει ο ίδιος την πίστη σε αυτά που λέει.

Όταν Αυτή βρίσκει την ιατροδικαστική γνωμάτευση αποκαλύπτεται ότι το παιδί είχε μια δυσμορφία στα πόδια. Της δείχνει τις φωτογραφίες όπου του είχε βάλει τα παπούτσια ανάποδα κι αυτή εκπλήσσεται – η εμπειρία αυτή είχε αποθηθεί. Όταν Αυτός αποχωρεί αυτή ξέρει ότι πια τελειώσαν όλα. Σα να σκέφτεται: *«Τώρα τα ξέρει όλα. Ξέρει πως εγώ φταίω για το θάνατο. Και θα με εγκαταλείψει»*. Αυτό είναι κάτι που δεν μπορεί να ανεχτεί. Αν ως τώρα έκανε προσπάθειες να είναι φυσιολογική, να γίνει καλά, το έκανε γιατί της το ζητούσε εκείνος. Ήξερε ότι το έκανε για τους δικούς του σκοπούς, τώρα όμως βλέπει πεντακάθαρα ότι την έφτασε μέχρι εδώ όχι για να την βοηθήσει, αλλά για να μάθει. Και τώρα που έμαθε τη μισεί και θα την αφήσει. Δεν υπάρχει λοιπόν κανένας λόγος να συνεχίζει να παίζει το ρόλο της καλής, σα να λέει: *«Έμαθες λοιπόν κι εσύ ότι είμαι κακιά, τώρα θα το δεις όμως μπροστά σου. Δεν πρόκειται να σε αφήσω να με εγκαταλείψεις»*. Όσον αφορά Αυτόν, έμαθε ποιός είναι ο μεγαλύτερος της (αλλά και δικός του) φόβος: ο εαυτός της.

Όταν του επιτίθεται, κάνουν σεξ και αυτός φοβισμένος προσπαθεί να την ηρεμήσει, αλλά είναι πια αργά: *«-Σ' αγαπάω. –Δε σε πιστεύω»*. Το αποθημένο έχει αναδυθεί και τίποτα δεν μπορεί τώρα να το σταματήσει. Τον χτυπάει με ένα κούτσουρο θέλοντας να τον ευνουχίσει, τον κάνει να εκσπερματώσει μαζί με αίμα διατρανώνοντας την απόλυτη κυριαρχία της πάνω του και ύστερα του τρυπάει το πόδι και του περνάει μια βέργα με ένα βαρύ σιδερένιο τροχό. Όπως στο γιό της, για τον οποίο νωρίτερα έλεγε πως όταν ήταν μαζί εδώ έφευγε από εκείνη, έβαζε τα παπούτσια ανάποδα, έτσι και τώρα θέλει να επιβάλλει τη θέλησή της σα να λέει: *«Εσύ δε θα μ' αφήσεις»*. Σε αυτή την κατάσταση πετάει τον κάβουρα κάτω από το σπίτι και αργότερα δε θα θυμάται πού τον έβαλε.

Αυτός ανακτά κάποια στιγμή τις αισθήσεις του, σέρνεται προς τα έξω και κρύβεται στη φωλιά της αλεπούς. Εκεί ξεθάβει ένα κοράκι το οποίο με το κρώξιμό του τελικά τον προδίδει. Σε αυτήν τη σκηνή συμπεκνώνεται όλη η μέχρι τώρα προσπάθειά του που δεν είναι άλλο από μια συνεχή επανάληψη. Πάει δηλαδή ακριβώς στη φωλιά της αλεπούς (πόνος) και σκάβει μέχρι να

αποκαλύπτει το κοράκι (απόγνωση). Η αποκάλυψη που πετυχαίνει όμως ισοδυναμεί με έκθεση του ίδιου σε μεγάλο κίνδυνο. Και από πάνω του αυτή φωνάζει: *«Που είσαι μπάσταρδε; Έλεγες πως ήθελες να με βοηθήσεις»*. Όταν τον ανακαλύπτει προσπαθεί να τον θάψει ζωντανό.

Κεφάλαιο 4: Οι τρεις ζητιάνοι

Κάμποση ώρα αργότερα, αφού έχει πια νυχτώσει, Αυτή κλαίγοντας τον ξεθάβει και ζητάει συγγνώμη. Βρίσκεται τώρα σε διαφορετική συνειδησιακή κατάσταση και όταν προσπαθεί να βρει τον κάβουρα για να τον ελευθερώσει δε μπορεί να θυμηθεί πού τον πέταξε. Τον βοηθά να φτάσει μέσα στο σπίτι κι όταν αυτός ρωτάει αν θέλει να τον σκοτώσει του απαντά: *«Όχι ακόμα»*. *«Όταν έρθουν οι τρεις ζητιάνοι κάποιος πρέπει να πεθάνει»*. Το Υπερεγώ, η συναιδησιακή κατάσταση που έχει επιβληθεί σχεδόν ολοκληρωτικά, χλευάζει το Εγώ που θρηνεί κλαίγοντας πάνω από εκείνον και σχολιάζει: *«Η γυναίκα που κλαίει είναι η γυναίκα που εξαπατά»*.

Είναι φανερό από την αρχή ότι για αυτήν, η σεξουαλικότητά της είναι υπεύθυνη για όλα. Η φύση, αυτό το ανεξάρτητο πράγμα που ελέγχει τη σεξουαλικότητα, το Εκείνο, αυτό είναι υπεύθυνο για το θάνατο και πρέπει να θυσιαστεί. Η εικόνα όπου Αυτή βλέπει το γιό της την ώρα που ανεβαίνει στο παράθυρο να πηδήξει αλλά δεν τον σταματά όντας σε ερωτική έκσταση περιέχει την εσωτερική αλήθεια και συγχρόνως την καταδικαστική απόφαση της αρρώστειας της, ανεξάρτητα από τη σχέση της με την ιστορική πραγματικότητα· κόβει λοιπόν την κλειτορίδα της, το κέντρο της σεξουαλικότητάς της. Ενδιαφέρουσα από φροϋδική άποψη είναι η επιλογή της κλειτορίδας, αφού για τον Φρόντ αυτή είναι η πηγή της παιδικής γυναικείας σεξουαλικότητας όταν ακόμη ο κόλπος δεν παίζει κανένα ρόλο κι η διαφορά των φύλων μόλις έχει αρχίσει να γίνεται αντιληπτή – αντιληπτή ως ήδη συντελεσμένος ευνουχισμός. Ο ευνουχισμός της λοιπόν ισοδυναμεί με αποδοχή και ενδοβολή της αντρικής επιθετικότητας όπως τη βίωσε το Εγώ του κοριτσιού. Η απόπειρα ευνουχισμού Εκείνου κατέληξε στον αυτοευνουχισμό Εκείνης και αυτό που βλέπουμε εδώ είναι ακόμα μια επανάληψη. Το ίδιο είχε συμβεί σε ένα πιο *μετουσιωμένο* επίπεδο όταν ξεκινώντας να γράψει μια κριτική για την πατριαρχική επιθετικότητα στο Μεσαίωνα κατέληξε να αποδεχτεί τις ιδέες που τη δικαιολογούσαν.

Φέρνοντας στο μυαλό του το χάρτη με τους τρεις ζητιάνους Εκείνος μονολογεί: *«Μα δεν υπάρχει τέτοιος αστερισμός»* για να εισπράξει τη δίκαιη απάντηση *«Τίποτα απ' αυτά δεν έχει σημασία*

πια». Είναι φανερό ότι η οργάνωση του Εγώ του διαποτισμένη από τον ορθολογισμό αδυνατεί να λύσει το αίνιγμα και όταν δει τον πρώτο από τους τρεις ζητιάνους –την αλεπού- να έρχεται, είναι πια έτοιμος να δεχτεί την εξήγηση του μύθου. Ακούει τότε το κοράκι κάτω από το πάτωμα, σπάει τις σανίδες και βρίσκει τον κάβουρα. Όταν τελικά ελευθερώνεται, τα σημάδια της έντασης, του άγχους που ο σκηνοθέτης παρουσιάζει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως για Εκείνην στο πρώτο κεφάλαιο, δεν προσπαθεί να τα αντιμετωπίσει ως τέτοια. Από την αρχή προσπαθούσε να αντιμετωπίσει τη σεξουαλικότητά της αμυντικά με το λογικό πρόσχημα της ψυχοθεραπείας, το λογικό όμως δεν κατάφερε να λύσει το αίνιγμα και τώρα δέχεται τη λύση του μύθου που ρίχνει το φταίξιμο για το θάνατο στη γυναίκα μάγισσα. Ο μύθος περιέχει λοιπόν την ιστορική αλήθεια - την αλήθεια της παιδικής σκέψης που επέζησε στο ασυνείδητο αλλά και την αλήθεια που γίνεται τώρα πράξη: Όταν έρθουν οι τρεις ζητιάνοι κάποιος πρέπει να πεθάνει. Την πνίγει και καίει το πτώμα της. Ύστερα τον βλέπουμε να αποχωρεί στο ονειρικό τοπίο του δάσους και ολόγυρα κορμιά σαν τα πτώματα στις μεσαιωνικές γκραβούρες.

Επίλογος

Η αισθητική του επιλόγου είναι ίδια, σε απρόμαυρο φόντο, με αυτήν του προλόγου. Το δράμα έκλεισε τον κύκλο του και τώρα η φύση δεν είναι πια η σκοτεινή δύναμη που ήταν στην Εδέμ, η μητέρα που κατασπαράζει, αλλά η μητέρα που τον ταΐζει με τους καρπούς της. Αφού κοιτάει μια τελευταία φορά πίσω και βλέπει τους τρεις ζητιάνους, που ούτε κι αυτοί όμως φαίνονται πια απειλητικοί, γυρνά μπροστά και βλέπει εκατοντάδες γυναίκες να έρχονται προς το μέρος του. Καθώς τον περιτριγυρίζουν παρατηρούμε ότι δεν έχουν πρόσωπα. Είναι πλέον ελεύθερος να διαλέξει σεξουαλικό αντικείμενο, μακριά από τις προηγούμενες καθηλώσεις του, μακριά από τη γυναίκα με την απαγορευμένη, δαιμονική σεξουαλικότητα.

Βιβλιογραφία

- Cole, M., & Cole, S. R. (2002). *Η ανάπτυξη των παιδιών, τόμος Β: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη στη νηπιακή και μέση παιδική ηλικία*. Αθήνα: ΤΥΠΩΘΗΤΩ.
- Rank, O. (1982). *Ο μύθος για τη γέννηση του ήρωα [Ερμηνεία]*. Αθήνα: ΕΡΑΣΜΟΣ.
- Λε Μπον, Γ. (2010). *Ψυχολογία των μαζών*. Αθήνα: ΤΟ ΒΗΜΑ.
- Μέλλον, Ρ. (2005). *Η ανάλυση της συμπεριφοράς, τόμος Α*. Αθήνα: ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ.
- Ράιχ, Β. (1981). *Η ανάλυση του χαρακτήρα 1: η τεχνική*. Αθήνα: ΚΑΣΤΑΝΙΩΤΗΣ.
- Ράιχ, Β. (1977). *Το ξεπέρασμα του οιδιποδείου συμπλέγματος*. Αθήνα: ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ.
- Σνάιντερ, Μ. (1975). *Νεύρωση και πάλη των τάξεων: υλιστική κριτική και απόπειρα μιας απελευθεωτικής αναθεμελίωσης της ψυχανάλυσης*. Αθήνα: ΡΑΠΠΑΣ.
- Στάφφορντ-Κλαρκ, Ν. (1980). *Τι είπε πραγματικά ο Φρόυντ*. Αθήνα: ΓΛΑΡΟΣ.
- Φρόυντ, Σ. (1981). Για τη γυναικεία σεξουαλικότητα. Στο Φ. Σίγκμουντ, *Η γυναικεία σεξουαλικότητα* (σσ. 43-70). Αθήνα: ΝΕΦΕΛΗ.
- Φρόυντ, Σ. (2010α). *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση, τόμος Α*. Αθήνα: ΤΟ ΒΗΜΑ.
- Φρόυντ, Σ. (2010β). *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση, τόμος Β*. Αθήνα: ΤΟ ΒΗΜΑ.
- Φρόυντ, Σ. (1991γ). Εισαγωγή στο ναρκισσισμό. Στο Σ. Φρόυντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός* (σσ. 7-42). Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόυντ, Σ. (1979). Η δυσκολία της ψυχανάλυσης. Στο Σ. Φρόυντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση* (σσ. 149-159). Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόυντ, Σ. (1993). *Η ερμηνεία των ονείρων*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόυντ, Σ. (1981). Η κατάρρευση του οιδιποδείου συμπλέγματος. Στο Σ. Φρόυντ, *Η γυναικεία σεξουαλικότητα* (σσ. 17-26). Αθήνα: ΝΕΦΕΛΗ.
- Φρόυντ, Σ. (1979). Η ψυχανάλυση. Στο Σ. Φρόυντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση* (σσ. 56-115). Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόυντ, Σ. (χ.χ.). *Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*. Αθήνα: ΣΜΥΡΝΙΩΤΗ.
- Φρόυντ, Σ. (χ.χ.). *Μελέτες περί υστερίας*. Αθήνα: ΑΡΙΩΝ.
- Φρόυντ, Σ. (1981). Μερικές ψυχικές συνέπειες της ανατομικής διαφοράς των φύλων. Στο Σ. Φρόυντ, *Η γυναικεία σεξουαλικότητα* (σσ. 27-42). Αθήνα: ΝΕΦΕΛΗ.
- Φρόυντ, Σ. (1977β). *Νέα σειρά παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.

- Φρόντ, Σ. (1991α). *Ντόρα: η ανάλυση μιας υστερίας*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόντ, Σ. (1997). *Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόντ, Σ. (1992). *Ο μικρός Χανς: ανάλυση της φοβίας ενός πεντάχρονου αγοριού*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόντ, Σ. (2005). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόντ, Σ. (1991γ). Ορμές και ορμικά πεπρωμένα. Στο Σ. Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός* (σσ. 67-93). Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόντ, Σ. (χ.χ.). Πέραν του στοιχείου της ηδονής. Στο Σ. Φρόντ, *Μελέτες για τη σεξουαλικότητα - Πέρα από την ηδονή* (σσ. 235-304). Αθήνα: ΣΜΥΡΝΙΩΤΗ.
- Φρόντ, Σ. (χ.χ.). *Συμβολή στην ιστορία του ψυχαναλυτικού κινήματος*. Αθήνα: ΣΜΥΡΝΙΩΤΗ.
- Φρόντ, Σ. (2008). *Το εγώ και το αυτό*. Αθήνα: ΠΛΕΘΡΟΝ.
- Φρόντ, Σ. (1979). Το ενδιαφέρον της ψυχανάλυσης. Στο Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση* (σσ. 116-148). Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ, Σ. (1991γ). Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού. Στο Σ. Φρόντ, *Ναρκισσισμός, μαζοχισμός, φετιχισμός* (σσ. 43-57). Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόντ, Σ. (χ.χ.). *Το χιούμορ και οι σχέσεις του με το υποσυνείδητο*. Αθήνα: ΣΜΥΡΝΙΩΤΗ.
- Φρόντ, Σ. (χ.χ.). *Τοτέμ και ταμπού*. Αθήνα: ΔΗΜ. ΔΑΡΕΜΑ.
- Φρόντ, Σ. (1991β). *Τρεις μελέτες για τη θεωρία της σεξουαλικότητας*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Φρόντ, Σ. (1977α). *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*. Αθήνα: ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ.
- Χάξλεϋ, Ά. (1981). *Οι πύλες της αντίληψης*. Αθήνα: ΚΑΚΤΟΣ.